

15 3107
535

FAYZULLA BOYNAZAROV

JA'HON ADABIYOTI

88.3(0)

883

Файзаков Н. 1989. 10. 10. 2014.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA

MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Haydarova Xanimgor

Shiray

FAYZULLA BOYNAZAROV

JAHON ADABIYOTI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya
etilgan

33888

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI

TeshDO'TAU

AXBOROT-RESURS MARKAZI

ЎЗБЕКТИЛМ ВА АДАБИЁТИ
КУТУБХОНАСИ

«MUSIQA» NASHRIYOTI

TOSHKENT

2006

83.3(0)

B 81

Boynazarov, Fayzulla.

Jahon adabiyoti: Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma. O'zR
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T.: «Musika», 2006. — 160 b.

Иккинчи нашр

Taqrizchilar:

N.M. Mirqurbanov,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent.
Rossiya Pedagogika va ijtimoiy fanlar
akademiyasining muxbir a'zosi.

U. Jumanazarov,

filologiya fanlari doktori, professor.

Jahon adabiyotiga mansub yozuvchilar hayoti va ijodi oliy o'quv yurtlarida o'qitiladi. Bu mualliflarining ba'zilar haqida ma'lumot kam. Ushbu qo'llanma shu kemptiklikning o'rnini bir qadar to'ldirishga xizmat etadi. Kitobda yuzdan ortiq mashhur yozuvchilar hayoti va ijodi, ularning asarlari haqida hikoya qilinadi.

Alisher Navoiy nomidagi

O'zbekiston Milliy kutubxonasi

Qat'iy buyurtma.

ISBN 978-9943-307-04-09

© O'zbekiston davlat konservatoriyasining
«Musika» nashriyoti, 2006-y.

MUQADDIMA

Ushbu o'quv qo'llanmadan joy olgan dunyo xalqlari adabiyotining tanikli vakillari hayoti va ijodi mamlakatimiz universitet va institutlarining filologiya hamda gumanitar fakultetlarida o'rganiladi. Lekin bu shoir-yozuvchilar haqidagi ma'lumotlar bir jildga yig'ilib, qo'llanma holatiga keltirilgan emas. Borlari esa davrlashtirilgan yoki alohida xalqlar adabiyoti tarixiga bog'lab tahlil qilingan. Shu kamchilikni bartaraf etish maqsadida ushbu kitob yuzaga keldi va unda insoniyat tarixining antik davrlaridan boshlab to XXI asrning boshigacha bo'lgan davrda dunyoning turli burchaklarida yashab ijod etgan eng yirik mutafakkirlar, adib va shoirlar haqidagi qisqacha ma'lumotlar o'z aksini topdi.

O'quv qo'llanmada oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan «Chet el adabiyoti», «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi adabiyoti» fanlaridan o'rin olgan mashhur so'z ustalari ijodiga, ular yaratgan asarlarning yuzaga kelish tarixi va tahliliga kengroq o'rin ajratilgan.

Har bir xalqni uning adabiyoti olamga tanitadi. Har bir millatning esa jahon taniydigan, sevadigan, ardoqlaydigan iste'dodli adib yoki shoiri bo'ladi. O'zbeklarda Alisher Navoiy, qirg'izlarda Chingiz Aytmatov, tojiklarda Abdurahmon Jomiy, ozarboyjonlarda Nizomiy Ganjaviy, forslarda Firdavsiy, gruzinlarda Shota Rustaveli kabilar jahon taniydigan ana shunday buyuk siymolardan sanaladi. Bu buyuklarning asarlari dunyoning ko'pgina tillarida tarjima qilingan va nashr etilgan. Ularning asarlari jahon adabiyoti xazinasini boyitgan, uni bezatib turgan duru javohirlardir.

Adabiyot chegara bilmaydi. Bir millat kuychisi boshqa bir millatning ham sevimli ijodkori hisoblanishi shubhasiz. Shuning uchun ham adabiyotni faqat adabiyotchilar, ixlosmandlargina emas, millat o'qiydi, xalq o'qiydi, dunyo o'qiydi. Adabiyotda millat qiyofasi o'z aksini topadi va u millatni jahonga tanitadi, ko'z-ko'z qiladi.

Ushbu qo'llanma ilgari ikki marta nashr qilingan, endilikda u keng o'quvchilar ommasining taklif-istaklari, ehtiyojlari inobatga olinib,

qo'shimcha ma'lumotlar bilan to'ldirildi va qayta nashr etilmoqda. Ayniqsa, Sharq xalqlaridan yetishib chiqqan mashhur adiblar ijodi kengroq tahlil etildi.

Ehtimol, qo'llanmaga kiritilgan ayrim adiblar olamga mashhur emasdir, lekin maqsadimiz xolis, ularni ham mashhurlar qatorida ko'rishni orzu qilamiz. Hali ham kitobda tugallanmay qolgan mavzular bisyor va bu mavzularni kelgusida Siz, aziz o'quvchilarning qimmatli maslahatlari bilan yanada to'ldirish va boyitish niyatidamiz.

Hozirgi kunda jahonni anglash, dunyo xalqlari tarixi, madaniyati, adabiyoti va san'atidan bahramand bo'lish zaruriy bir ehtiyojga aylanib qolayotganini inobatga olib, ushbu o'quv qo'llanmani hukmingizga havola etamiz va Sizning fikr-mulohazalaringizni kutib qolamiz.

O'quv qo'llanmada o'quv yurtlarida o'qitiladigan «Chet el adabiyoti», «Mustaqil Davlatlar Ittifoqi adabiyoti» fanlaridan o'tin olgan mashhur so'z ustalar ijodiga, ular yaratgan asarlarning yuzaga kelish tarixi va tahliliga kengroq o'tin ajratilgan.

Har bir kadam uning adabiyot o'lamga tashishi. Har bir millatning esa jahon tanqidigan, sevadigan, qadrlaydigan ism doim adib yoki shoir bo'ladi. O'zbeklarda Alisher Navoiy, qadim davrlarda Chingiz Aytmatov, tojiklarda Abdurrahmon Jomiy, ozarboylarida Nizomiy Ganjaviy, forslarda Firdavsiy, gruzinlarda Shota Rustaveli kabi jahon tanqidigan ana shunday buyuk shayxlaridan sanaladi. Bu buyuklarning asarlar dunyoning ko'pgina tillarida tarjima qilingan va nashr etilgan. Ularning asarlari jahon adabiyoti xazinasi hisoblanadi, ular bezatib turgan durni javohirlardir.

Adabiyot chegarasi bilmaydi. Bir millat kuychisi bo'lsa bir millatning ham sevimli qo'shni hisoblanishi shubhasiz. Shunday uchun ham adabiyotni fagar adabiyotchilar, ixtisomandlarining etas, millat o'qiydi, xald o'qiydi, dunyo o'qiydi. Adabiyotda millat poylasi o'z aksini topadi va u millatni jahonga tanitadi, ko'z ko'z qiladi.

Ushbu qo'llanma ligari ikkinchi nashr qilingan, e'tiboldan tashqari o'quvchilar ommasining taklif-ihtaklari, ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash uchun

HOMER

(Mil. avvalgi IX asr)

Miloddan avvalgi IX asrda Yunonistonda yashab o'tgan. Ayrim qadimshunoslar miloddan avvalgi VII asrda yashagan deyishadi. Homerning barcha asarlari Yunon-Troya urushi voqealari bilan bog'langan. Rivo-yatlarda Homerdan ilgari Muze, Evmolp, Tamir, Olen kabi shoirlar yashab o'tganligi qayd qilinadi. Biroq ularning hayoti va ijodi haqida bizgacha ma'lumotlar yetib kelmagan.

Homer yunon adabiyotining boshlovchisidir. Bu ulug' shoirni jahon adabiyotining eng birinchi shoiri deb ta'riflash mumkin. Homerdan bizgacha ikkita yirik doston – «Iliada» va «Odiseya» yetib kelgan. Bundan tashqari, Homer nomi bilan bog'liq 15–20 she'rdan iborat gimnlar ham mavjud. Garchi bu asarlarning barchasi mifologik xarakterda, ma'bud-ma'budalar, afsonaviy qahramonlar bilan bog'liq bo'lsa-da, ular tarixiy-estetik ahamiyatga egadir.

Yunonlar qadimgi Troyani Ilion shahri deb atashgan. «Iliada» Ilion haqidagi dostonidir. «Odiseya» – doston bosh qahramoni, Itaka podshohi Odisey nomi bilan ataladi. Dostonda Troya urushidan g'olib, muzaffar qaytayotgan yunon pahlavoni Odiseyning ajoyib va g'aroyib dengiz safari haqida hikoya qilinadi.

Yana, Yunon-Troya urushining kelib chiqish sabablarini ifodalovchi «Kipriya» dostonini ham Homer nomi bilan bog'lashadi. Bu dostonan ayrim parchalargina bizgacha yetib kelgan.

Homer asarlari mifologik xarakterda bo'lsa ham, nihoyatda ishonarli. Uning asarlarini qo'ldan qo'ymay o'qigingiz, voqealarning nihoyasini bilgingiz keladi.

Qadimda odamlar juda ishonuvchan, e'tiqodli, sadoqatli bo'lganmikan, deb o'ylanib qolasiz. Qo'shin Troyaga jo'nash uchun qirg'oqqa to'plangan. Kemaga o'tirib, safarga otlanish kerak. Biroq shamol yo'q. Dengiz ma'budi Poseydon ham bu ishga aralashgan bo'lishi mumkindir. Kohinlarning xabar berishiga qaraganda, qurbonlik berish kerak ekan. Yana qanday deng, o'z qizini qurbonlik qilishi darkor. Nihoyat shamol

atrofidagi katta-kichik qishloq va shaharlarga yoyilib borgan, Yunonistonning boshqa viloyatlarida ham ma'lum va mashhur bo'lgan.

Hesiod ijodida urush mavzusi asosiy o'rindadir. Uning deyarli barcha asarlari Yunon-Troya atrofida bo'lib o'tgan urush voqealariga bag'ishlangan. Birgina go'zal Yelenani deb qanchadan-qancha kishilar qon to'kishgan. Axir, butun boshli Troya yer bilan yakson bo'ldi. Uning ustiga o'n yildan ortiq qamal azobini tortgan shahar ahlining chekkan azoblarini aytmaйсizmi?!

Hesiodning «Mehnat va kunlar» asari pand-nasihat, didaktika mavzusiga bag'ishlangani uchun ham Yunon pedagogikasi sahifalarini bezatib turibdi, hattoki G'arbdagi ko'pgina davlatlarda pedagogika tarixini o'qitishda asosiy qo'llanma vazifasini o'taydi.

Qadimgi Yunon adabiyotida mifologik xarakterdagi hikoyalar juda ko'p topiladi. «Mehnat va kunlar» poemasida ayrim ma'budalar insoniyatning yovuz dushmani, ayrimlari insoniyatning xaloskori, madadkori sifatida talqin etiladi. Prometey, Dionis, Demetra kabilar insonning do'sti, har doim yordam beruvchisi sifatida ta'riflangan.

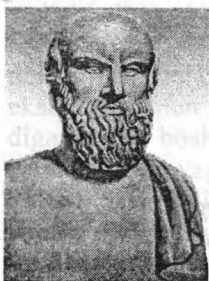
Hesiod Zevs obraziga katta urg'u beradi. Muqaddas olovni Olimp tog'idan olib, insonga hadya etgandan so'ng, Prometey Zevsning qahriga uchrab, og'ir jazoga muhtalo bo'ladi. Zevs bu bilan cheklanib qolmasdan insonga yovuzliklar qilib, beadam qirg'inlar keltiradi. Yasama go'zal Pandorani Prometeyga hadya etadi. Aslida bu go'zalni Zevsning topshirig'i bilan temirchilar piri Gefest tuproq bilan suvdan yasab, uning ichiga kasallik tarqatuvchi zahar solib yuborgan. Bir kuni undan zahar otilib chiqib, hamma yoqni zaharlab, natijada son-sanoqsiz insonlar qirilib ketgan. Odatda ma'bud va ma'budalarni ulug'lashgan. Hesiod, boshqalardan farqli o'laroq, ma'bud va ma'budalardan nafratlanadi. Ularni qarg'aydi, inson zotining dushmani deb biladi.

Poemadan keng o'rin egallagan «Burgut va bulbul» masali ham mazmunan nihoyatda boydir. Shoir bulbulni og'ir mehnat qilib, mashaqqatli hayot kechiruvchi oddiy xalq vakiliga, burgutni zolim, boy-badavdat kishilarga o'xshatadi. Asardagi voqealar «O'ynashmagin arbob bilan, arbob urar har bob bilan», degan xalq maqolini eslatib turadi. Burgut panjalari orasida bulbulni changallab, osmonga uchib, xohlasi qonini ichib, ezib tashlashi mumkin. Bechora bulbul qancha qichqirmasin, har qancha tipirchilamasin ojizligicha qoladi.

Hesiodning xosiyatli va xosiyatsiz kunlar, oy va yillar taqvimiga oid naqlari ham ruhiyat bilan bog'liq lavhalardir. Shu jihatdan olib qaraganda, poemaning ilmiy-ma'rifiy ahamiyati ham kattadir.

ESXIL

(Mil. avvalgi 524–456-yillar)

Jahon adabiyotida «Tragediyaning otasi» deb shuhrat qozongan Esxil Yunon tuprogʻidagi Elivsin degan shaharchada dunyoga keladi. Yigitlik davrida Eron-Yunon urushida, Marafon, Plateya, Salamin shaharlari uchun boʻlgan shiddatli janglarda ishtirok etadi.

Ijodiy faoliyati davomida 90 ga yaqin tragediya yozgan boʻlib, bizgacha faqat yettitasi yetib kelgan. «Eroniyalar», «Fivaning yetti dushmani», «Iltijo-goʻylar», «Zanjirband Prometey», «Oresteya», «Agamemnon», «Xoeforlar», «Evmenidalar» shular jumlasidandir.

Esxilning barcha tragediyalari qatori, «Zanjirband Prometey» tragediyasi mifologik xarakterga ega boʻlib, biz uchun tarixiy ahamiyat kasb etadi. Tragediya qahramoni Prometey viqorli Kavkaz togʻiga zanjirband qilinar ekan, bepoyon skiflar oʻlkasiga, amazonkalarning yastanib yotgan keng vodiylariga nigoh tashlaydi.

Esxilning «Zanjirband Prometey» asari inson qalbini rom etadi.

Prometey Olimp togʻidagi muqaddas olovni yashirin tarzda olib, insonga hadya etmoqchi boʻladi. Axir, buning nimasi gunoh? Yaxshilik qilish savob-ku!

Bunday voqealar juda koʻp boʻlgan. Bir paytlar Dionis ham insonning nihoyatda qashshoq yashayotganini koʻrib, chiday olmagan. Olimp togʻidagi kuch-quvvat, goʻzallik bagʻishlovchi Embroziya, Nektar muqaddas taomlarini oʻzining yaqin doʻstlariga, inson zotiga ulashgan edi-ku! Bu yaxshiligi uchun oʻshandan buyon to hozirgacha insoniyat uni olqishlaydi. Prometey ezgulik yoʻlida muqaddas olovni hadya etsa nima boʻlibdi?

Bu voqeani eshitgan Zevs tutaqib ketadi. Nihoyatda dargʻazab boʻlib, qahrланib, «Oʻgʻli gunohi uchun uzr soʻrashi kerakligini» aytadi. Biroq, Prometey bu taklifga rozi boʻlmagach, oʻgʻlini jazolashga azmu qaror qiladi. Shundan soʻng, Prometeyni Kavkaz togʻining baland choʻqqisiga zanjirband qilishni buyuradi. Prometeyni yechib boʻlmas mustahkam zanjir bilan baland choʻqqining tepasiga zanjirband qiladilar. Prometeyning Kavkaz togʻi choʻqqisiga zanjirband qilinishi diqqatga sazovor.

Yustin va Pompey, Trog asarlarida taʼkidlanganidek, fessaliyaliklar kolxidlar yurtiga, Kavkaz oʻlkalariga oltin junli terini qidirib kelar

ekan, g'aroyib va ajoyib voqealarni o'z ko'zlari bilan ko'rib hayratga tushadilar. Aytishlaricha, qadim zamonlarda bu ulug'vor Kavkaz tog'lariga Prometey zanjirband qilingan ekan. Bu haqda Esxil o'zining «Zanjirband Prometey» tragediyasida shunday satrlarni bitadi:

*Yerning olis hududiga, kimsasiz joyga,
Vahshiy skif yoboniga mana biz keldik.
Endilikda qiladigan vazifang, Gefest,
Ota amrin bajo aylab – bu badkirdorni
Osmon qadar yuksaklashgan metin qoyaga
Zanjir bilan o'rab-chirmab bandi etishdir.
Sening porloq chechagingni, muqaddas o'tni,
O'g'irlab u foniylarga armug'on qildi.
Shu gunohchun jazo bergay ma'dublar unga,
Zero nuqul elparvarlik qilavermasdan,
Zevs taxtin sevmaklikni o'rganib olsin.*

Bu o'rinda Esxil o'z qahramoni Prometeyning skiflar o'lkasidagi baland qoyaga zanjirband qilinganini ta'kidlamogda. Bundan ko'rinadiki, skiflar nomi o'sha antik zamonlardayoq olis Fessaliya viloyatiga yetib borgan. «Bir necha kun o'tgach, – deb yozadi Arrian o'zining «Aleksandrning yurishi» nomli memuar asarida, – Aleksandrning oldiga abiyalar deb nomlangan skiflarning elchisi keladi. Homer ularni o'z poemasida juda adolatparvar kishilar, deb aytgan. Skiflar adolatparvar va haqiqatga'y bo'lganliklari uchun ham hech kimga qaram emasdi». Mana shu fikrdan o'sha qadim zamonlardayoq skiflar uzoq Elladaga ma'lum va mashhur bo'lganligi ma'lum.

Kursiy Ruf ham o'zining «Aleksandr Makedonskiy tarixi» asarida Prometeyning Kavkaz tog'lariga zanjirband qilinganligi haqida qimmatli faktlarni keltirib o'tadi. Muhimi shundaki, yunonliklar qadimda shimol tomonlarga – G'arbiy Yevropa tomondagi elatlarga emas, Sharq tomonga – Osiyo o'lkalariga ko'proq qiziqqanlar. Shuning uchun ham qadimgi Yunon adabiy yodgorliklarida ko'proq sikiflar mamlakati, Kavkaz tog'lari, Panta bo'ylari, kolxidlar o'lkasi tilga olinadi.

Fessaliyaliklarning qadimgi yodnomasi bo'lgan «Ellada qahramonlari»da Prometey Kavkaz tog'larida zanjirband qilingani va bunday og'ir jazoga mahkum etilishining sabablari shunday hikoya qilinadi.

Yason «Argo» degan tez yurur kema qurib, oltin junli terini olib kelish uchun Gretsiya qahramonlari bilan uchta dengizdan suzib o'tib, Kolxidaga borishga chaqirganda qudratli Herakl ham jasur argonavtlarga qo'shiladi.

Biroq yo'lda «Argo» noma'lum bir o'lka qirg'og'ida to'xtaganda Herakl qirg'oq yaqinidagi o'rmonga kirib, uzoqqa ketib qolibdi va o'z vaqtida kemaga qaytib kelmabdi, shunda argonavtlar uni tashlab ketibdilar. Herakl esa quruqlikdan mamlakatning ichkarisiga yo'l olibdi va ko'p o'tmay bir toqqa yetibdi. Uning qarshisida ajib bir yovvoyi o'lka namoyon bo'libdi. Yuksak tog'lar tizilib turar, ular etagida yakkamdukkam daraxtlar o'sgan, cho'qqilar esa mangu qor bilan qoplangan ekan. Qahramon toqqa ko'tarilgan sari yo'l og'irlashib, o'tib bo'lmaydigan bo'la boshlabdi. Oxiri u dengiz chetida qad ko'tarib turgan yalang'och qoyaga chiqibdi. Shunda birdan Heraklni birov chaqirib qolibdi, u qayrilib qarab, qoyaga mixlab qo'yilgan Titanni ko'ribdi. Herakl rostgo'ylik ma'budasi Femidaning o'g'li Prometeyni tanibdi. Qadim zamonda yer yuzida odam juda kam ekan. Ular o'lja ketidan quvib, hayvonlarni ovlab yurishar, xom go'sht, yovvoyi meva va ildizlar yeyishar, hayvonlarning terisini yopinib yurishar, yog'ingarchilikda g'orlarga hamda daraxtlarning kavagiga bekinishar ekanlar. Ularning aqli yosh bolanikiday ekan, ular o'z hayotlarini qurishga ojiz, yovvoyi hayvonlar va tabiatning dahshatli kuchi qarshisida himoyasiz ekanlar. Prometeyning odamlarga rahmi kelib, ularga yordam qilmoqchi bo'libdi. U o'z do'sti, Zevsning o'g'li – temirchilik xudosi va ustasi Gefestning oldiga jo'nabdi. Gefestning ustaxonasi Lemnos orolidagi yonar tog'ning tagida ekan. Katta qo'rada muqaddas o't lovullab yonar, bu o't bo'lmasa hech qanday ish, hech qanday hunar bo'lmas ekan. Gefestning ustaxonasida bir ko'zli uchta pahlavon – Kikloplar ishlashar ekan. Gefestning o'zi oltindan quygan ikkita haykal ustaxonada tirikday yurib turarkan. Cho'loq temirchi yurganida ularga tayanar ekan. Prometey Gefestni ish ustida uchratibdi. Temirchi xudo chaqmoq chaqar, Zevsga o'tli yashin o'q-yoylar yasalar ekan. Prometey Gefestning mohirlik bilan ishlashini tomosha qilib turibdi. Kikloplar bosqon bilan qo'radagi o'tga dam beribdi, ustaxona ichida yalt-yult etib, uchqunlar ucha boshlabdi, shunda Prometey muqaddas uchqundan bittasini ushlab olibdi-da, qo'lidagi qamish poya ichiga bekitibdi. Prometey muqaddas o't uchquni solingan ana shu qamishni odamlarga keltirib beribdi, shundan keyin odamlar shu uchqundan yer yuzida gulxanlar yondirib, o'choq va qo'ralarga o't yoqishibdi. Biroq, dunyo hukmroni Zevs Prometeydan qattiq g'azablanib, muqaddas o't o'g'risini qattiq jazolashga ahd qilibdi. Prometeyni dunyoning bir chekkasidagi kimsasiz tog'li o'lkaga olib borish uchun o'z xizmatkorlarini yuboribdi. Gefestga esa Titanni toqqa zanjir bilan bog'lab qo'yishni buyuribdi. Prometey o'z do'sti bo'lgani uchun bu ishni bajarish Gefestga juda og'ir bo'libdi, biroq Zevsning xohishi shunday ekan. Gefest Prometeyning qo'l-oyog'iga kishan uribdi,

mahkam zanjir bilan uni katta toshga bog'labdi, ko'ksiga olmos tig' urib, qoyaga mixlab tashlabdi. Zevs Prometeyga bir umr, asrlar bo'yi shu qoyaga zanjirband bo'lib qolishni amr qilibdi.

Herakl Prometey bog'langan zanjirni uzib tashlab, uning ko'krigidan olmos tig'ni sug'urib olibdi. Ozod qilingan Prometey qaddini rostlabdi, ko'kragini to'ldirib nafas olibdi va charog'on ko'zlari bilan yer yuziga, unga ozodlik olib kelgan, xudolar bilan yarashtirgan qahramonga boqibdi. Zevs Gefestga Prometey bog'langan zanjirning bir halqasidan uzuk yasab, unga Titan mixlab qo'yilgan qoya parchasidan ko'z solishni buyuribdi. Zevs Prometeyga bu uzukni aslo qo'lidan qo'ymay, hamma vaqt taqib yurishni buyuribdi, bu dunyo zanjirband qilinganligiga ishora ekan.

SOFOKL

(Mil. avvalgi 546–406-yillar)

Sofokl Afinaning oliy davlat lavozimi strateglikka (mil. avv. 441) saylanadi. Samos deb nomlangan qirg'inbarot janglarda ishtirok etadi. Oltmish yillik ijodiy faoliyati davomida 120 dan ko'proq asar yozadi. Biroq ularning ko'pi bizgacha yetib kelmagan.

Antik zamonlarda keng tus olgan dramatik shoirilar musobaqasida 24 marta g'olib bo'lgan. Sofokl o'z zamonasida ko'p variantlarda tarqalgan Edip Lay haqidagi afsonalarga katta qiziqish bilan qaraydi. Bunday afsonalar syujeti asosida «Shoh Edip», «Edip Kalonda», «Antigona» deb nomlanuvchi trilogiya yozadi. Bundan tashqari, «Aske», «Elektra», «Filokten», «Graxinali ayollar» asarlari ham jahon adabiyotining qadimiy durdonalaridandir.

Yunonlar bilan misrliklar o'rtasida o'z shaharlarining qadimiyligini isbotlovchi bahslar hali davom etardi. Albatta, madaniyat va san'atning qadimdan rivojlanganligi xususida gap ketganda Afinaga teng keladigani yo'q. Biroq misrliklar Fiva shahri bir vaqtlar gullab-yashnaganida Afinaning tamal toshi ham qo'yilmagan edi, deb iztehzho qiladilar. Ehtimol shunday bo'lgandir. Qadimda Fiva qirq darvozali muhtasham shahar bo'lgan emish. Ularning tili hozirgi arab tiliga o'xshamagan, boshqacha bo'lgan. Yana bir isbot uchun Misr ehromlarini ko'rsatishadi.

Fiva podshohi Lay befarzandlikdan qiynalar edi. Podshohlikning ham intihosi bo'ladi. Bir kuni kelib, keksayib qolsa toju taxtni kimga topshiraman, deb ko'p o'ylanar ekan. Ko'pdan buyon qiynab yurgan bu dardini ibodatxona kohinlariga yetkazganlarida, kohinlar Layning farzand ko'rajagi haqida vahiy kelganligini xabar qilishadi. Ammo bu o'g'il farzand yillar o'tib otasini o'ldirajagi ham shohga yetkaziladi. Haqiqatan ham, oylar o'tib Layning xotini o'g'il farzand tug'adi. Podshoh Lay xursand bo'lish o'rniga sarosimada qoladi. Axir, kohinlarning karomati to'g'ri bo'lib chiqdi-da.

Bir kun kelib o'g'lining o'ldirib qo'yishdan cho'chigan Lay yarim tunda chaqaloqni xizmatkori qo'lga topshirib, hech kimga sezdirmasdan o'rmondagi yirtqich hayvonlarga tashlab kelishni buyuradi. Yo'lda ketayotganda chaqaloqqa rahmi kelgan xizmatkor o'g'ilchani qo'shni mamlakat podshohligiga berib qaytadi. Yillar o'tib kuchli bo'lib o'sgan bolakay safar qilib kelish niyatida yo'lga tushadi. Daradagi torgina yo'lda xayol surib ketayotgan yigitga bezatilgan aravani qo'riqlab kelayotgan soqchi dag'dag'a bilan «Qoch yo'ldan!» deydi. Bundan g'azablangan yigitcha soqchini oti bilan pastlikka uloqtiradi. Bundan sarosimaga tushgan ikkinchi soqchi nayzasini o'qтайdi. Ikkinchi soqchi ham o'ldirilganini kuzatib turgan aravadagi bir chol yo'lovchiga hassasi bilan do'q-po'pisa qiladi. Yo'lovchi cholning hassasini tortib olib, boshiga chunon uradiki, qariya bechora til tortmay o'ladi. Bu fojiodan xabardor bo'lib turgan orqadagi uchinchi soqchi qochib qoladi. Shundan so'ng yo'lovchi yigitcha hech narsani ko'rmagandek bamaylixtor Fiva shahriga kirib keladi. G'am-anduhga botgan shaharliklar dengizda Sfinks degan maxluq paydo bo'lganligini, shahar ahlini yeb quritayotganligini aytishadi. Biroq Sfinks balosidan qutulish oson emas. Bu bahaybat maxluqqa hech kim bas kela olmaydi. U shunday murakkab topishmoqlar beradiki, javob topolmaganni shu zahoti yutib yuboradi. Podshoh saroyida aqlli, bilimdon bo'lib o'sgan yo'lovchi shahzoda Sfinksning «Qanday maxluq ertalab to'rt, kunduz kuni ikki, kechasi uch oyoqlab yuradi», degan savoliga «odam» deb javob berganidan so'ng, maxluq dengiz qo'liga tushib ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bu voqeadan behad shodlangan fivaliklar yigitni hech ikkilanmay Fiva taxtiga o'tqazishadi va unga *Edip* deb nom berishadi. Qadimiy odatlarga ko'ra, shoh Edip Layning xotiniga uylanadi. Malikadan ikki qiz, ikkita o'g'il ko'radi.

Yillar o'tib Fivada dahshatli vabo kasali tarqaladi. Kasallikka davo topilmaganligi sababli xalq ibodatxonaga murojat qiladi. Ular avvalgi shoh Layning qotili topilgan kuni bu balodan qutulish mumkinligini bashorat qilishadi. Ancha yillar oldin bu voqeadan xabardor bo'lib,

qochib qolgan soqchini topib haqiqatni bilib oladilar. Ming afsuski, Layning qotili shoh Edip bo'lib chiqadi. Xizmatkor Edipning chaqaloqligidan tortib hozirgacha bo'lgan voqeani saroy ahliga so'zlab beradi. Bu mudhish voqeadan dahshatga tushgan malika ichkariga kirib ketadi. Shoh Edip o'z onasiga uylanganligi va undan bir nechta farzand ko'rganligini anglab, xotinining ortidan boradi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, u o'zini osib qo'ygan edi. U sarosimada onasining yoqasidagi to'g'nag'ichni olib, ikki ko'zini sitib tashlaydi. Ikki ko'zi so'qir Edip xalqning va farzandlarining qahriga uchraydi. Shu tariqa Shoh Edip fojiasi yakun topadi.

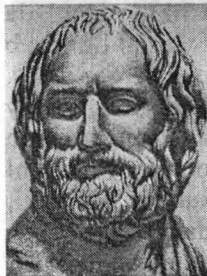
Rivoyat qilishlaricha, Shoh Edip shaharni tashlab ketganidan so'ng Fivaning boshiga musibat tushib, xarobaga aylanibdi.

Qadimda Fiva, Afina, Rim kabi muhtasham shaharlar bo'lib, ular dushman bostirib kirishi mumkin bo'lmagan mustahkam devorlar bilan o'ralgan bo'lgan. Shuning uchun mamlakat shahar nomi bilan atalib, shahar-davlatlar deyilgan.

Sofoklning ko'pgina asarlari mana shunday shahar-davlatlardagi voqealarga bag'ishlangandir. Ne-ne shaharlar, davlatlar yo'q bo'lib ketdi, lekin Sofoklning nomi hali-hamon yashab kelmoqda.

EVRIPID

(Mil. avvalgi 480–406-yillar)

Antik muarrixlarning hikoya qilishlaricha, Evripid mahoratli so'z san'atkori bo'lib, uning talanti Esxil hamda Sofokldan ham ustun bo'lgan ekan. Shoirning adabiy merosidan bizgacha 17 ta tragediya va bitta satirik drama yetib kelgan. «Alkestida», «Medeya», «Heraklidlar», «Ippolit», «Genuba», «Herakl», «Iltijogo'ylar», «Troyalik ayollar», «Elektra», «Ion», «Ifigeniya Tavridada», «Yelena», «Andromaxa», «Finikiyalı qizlar», «Ifigeniya Avlidada» hamda «Siklop» deb nomlanuvchi dramasi jahon adabiyoti sahifalarini bezab turibdi.

Ayniqsa, «Alkestida» tragediyasi mashhurdir. Bu asarda inson taqdiri bilan bog'liq kuchli falsafiy ma'no ifodalangan. Unda shoh Admet taqdiri bilan bog'liq voqealar, Alkestidaning sadoqati, jasurligi haqida hikoya qilinadi.

Admetning paymona kuni yaqinlashgan sari butun Fessaliyaga shohning o'limi yaqinligi haqidagi xabar tarqalib ketadi. Bundan hamma

xafta edi. Axir, Admetdek adolatli podshohni ular qayerdan topishsin. Admetning o'rniga taxtga o'tiradigan boshqa podshoh adolatli bo'la oladimi? Yana zolimlik zanjirini qattiqroq bog'lab, xalq boshiga ne-ne kulfatlar yog'dirmasa koskiydi.

Kohinlar Artemida Admetning jonini olishga qaror qilganligini aytishadi. Artemida Fessaliya xalqi o'lmagan shohiga shunchalik qayg'urayotganini ko'rib, rahmi keladi. Adolatli, mehr-muruvvatli shohidan ayrilib qolsa, xalq boshiga og'ir musibatlar tushishidan cho'chigan Artemida: Admet o'rniga yaqin qarindoshlaridan biri jonini berishi shart, deydi. Ibadatxonaga borganlar shunga ham shukur qilib, ko'ngillari biroz taskin topib qaytishadi. Butun Fessaliya xalqi ichida Admet uchun o'limga tayyor mard va jasur kimsa topilarmikan.

Vaqt tig'iz, podshoh o'rniga o'lishga rozi bo'ladigan odamni shoshi-linch topish kerak. Admetning yaqinlari o'zaro kelishib, Admetning qarib-qartayib qolgan otasidan rozilik so'rashga qaror qilishadi.

Nahotki, u farzandi uchun jonini berishga rozi bo'lmasa, qariyaning bir oyog'i go'r yoqasiga borib qolgan bo'lsa, bu dunyoda nima armoni ham qoldi. Yoshini yashab, oshini oshagan bo'lsa, nahotki o'z o'g'li o'rniga o'lishga rozi bo'lmasa?! Admetning esa hali bu dunyoda qiladigan ishlari juda ko'p, qartayib, beli bukilib qolgan onasi-chi?! Bu taklif har qancha og'ir bo'lmasin, onaizor jon-dili bilan rozi bo'lishi tayin.

Hayot naqadar murakkab, sirli. Inson zoti bir kun, bir soniya bo'lsa ham yashagisi keladi. Boshqalarni qo'ya turaylik, qarib qolgan otasonasi o'g'lining o'rniga jonini berishga rozi bo'lmaydi!

Bu shum xabarni eshitib, Alkestida ich-ichidan ezilib ketadi. Admetdan ayrilib qolsa, bu ko'rgilikka qanday chidaydi, hijron azoblarini qanday ko'taradi? Alkestida Admet uchun jonini Artemida qo'lga topshirishga rozi bo'ladi.

Mehribon va go'zal malikasidan ajrab qolish Admet uchun ham, barcha fessaliyaliklar uchun ham har qancha og'ir judolik bo'lmasin, barcha paymona kunini qayg'u bilan kutadi.

Paymona kuni Alkestida bilan xayrlashib qolish uchun hamma ibadatxonaga boradi. Admet esa sevgilisi Alkestidaning o'lishini hech ham xohlamaydi, axir, u bu ayriliqqa qanday chidaydi!

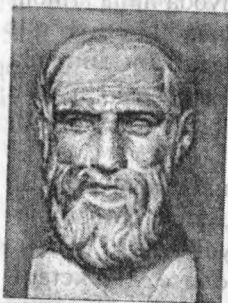
Na iloj, taqdir o'yiniga chidash kerak-da. Admet ham malika bilan xayrlashishi kerak. Saroy darvozasi oldidan o'tib, Appolonni qarshi oladi. Ulug' pahlavonni quchoq ochib kutib olib, unga quyuq dasturxon yozadi. Boshiga tushgan qayg'uni mehmonga sezdirmasdan saroydan g'amgin chiqib ketadi. Appolon dasturxondagi taomlardan yeb, sharbatdan ichib, Admetni uzoq kutadi. Yolg'izlikdan siqilib, saroydagi

sukunatdan sarosimaga tushadi. Saroyda ivirsib yurgan oqsoch xotin mehmonga mudhish judolikning tafsilotlarini aytib beradi. Appolon podshohning mardligi va tantiligiga yana bir bora tan berib, boshiga shuncha savdo tushibdiyu nega menga aytmadi, deb shosha-pisha paymona joyiga otlanadi. Ulug' pahlavonning ma'budlar bilan teng keladigan kuch-qudrati bor edi. U malikani oxirat ma'budasi Artemidaning changalidan qutqarib qoladi. Saroyda xaloskor pahlavon sharafiga katta bazm beriladi.

«Alkestida» tragediyasining qisqacha mazmuni shundan iborat. «Medeya» tragediyasi bundan ham qiziqarli, bundan ham murakkab voqealar asosida yaratilgan.

ARISTOFAN

(Mil. avvalgi 445–385-yillar)

Tarixda «komediyaning otasi» degan nom olgan ulug' komediyanavis Aristofan 40 dan ortiq asar yozgan bo'lib, shulardan bizgacha 11 ta komediyasi etib kelgan. «Axariyanlar», «Tinchlik» (421), «Lisistrata», «Suvoriylar», «Arilar» (422), «Bulut», «Qurbaqalar» antik zamonning shoh komediyalaridir.

Aristofan jahon adabiyotida komediyaning boshlab bergan adibidir. Qirq yilga yaqin ijod bilan mashg'ul bo'lgan adib komediyanavislar musobaqasida g'olib bo'ladi. Uning asarlarida urush va

tinchlik mavzusi yetakchi o'rinni egallaydi.

Aristofan komediyalari mavzu jihatidan xilma-xildir. Ularning biri urush mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, boshqa biri avj olib ketgan sudbozlikni tanqid ostiga oladi.

Haqiqatan ham Aristofan yashagan davrda Afinada sudbozlik avjiga chiqadi. Aristofan o'zining «Arilar» komediyasida bu illatdan qutulishning chorasini izlab topadi.

Har bir afinalik sudga ishtirok etishni o'zi uchun sharaf deb bilardi. Sudda nutq so'zlash esa faqat omadli kishilargagina nasib qiladi.

Asarning «Arilar» deb nomlanishi ham bejiz emas. Sudbozlar arilarga o'xshaydi. Ularning kiyimlari arining dumiga, hassasi arining xartumiga o'xshaydi. Sudbozlarning egnida arining qanotiga o'xshash yopinchiqlari ham bor edi.

Sudbozlar ko'chada kibru havoga berilib yurishadi. Ular o'zlarini jamiyatni boshqarib turuvchi buyuklardek his qilishadi. Go'yoki ular sudga bormasa, hayot to'xtab qoladigandek tuyulgan.

Adib bu asarda soxta, keraksiz ilm egasi bo'lganlardan birining obrazini beradi. Aristofan sayoz, hech bir ahamiyatga ega bo'lmagan ilmni qattiq satira ostiga oladi.

Odatda urush mavzusida komediya yozish ancha mushkul ish. Aristofanning «Lisistrata» nomli asari urush mavzusida yozilgan. Komediya qariyb yarim asr davom etgan Pemponis urushi mavzu qilib olingan. Urush qurg'ur hech tugamaydi, davlat tepasidagilar esa urushning tezroq tugashiga qiziqmaydilar ham, chunki urushdan kimlardir manfaatdor. Ular katta boylik orttirishmoqda. Odamlar ham urushga ko'nikib ketgan. Esini tanib, suyagi qotgandan buyon janggohda umri o'tmoqda. Urushning boshlanishida tug'ilgan chaqaloq ulg'ayib, yarim asrlik umrni yashab qo'ygan. Urush odatiy bir ishga aylanib qolgan, har kuni erkaklar qurol-aslahalarini olib jangga otlanadilar. Har holda ular ham urushning orqasidan tirikchilik o'tkazib turibdi. Askar buyruqni bajarishga majbur. Urushni to'xtatish oddiy soldatning qo'lidan kelmaydi-ku! Biroq xotin-qizlar ertadan kechgacha erkaklarni kutaverib, toqati toq bo'ladi. Nihoyat, erkaklar to'xtata olmagan urushni xotinlar to'xtatishga bel bog'lashadi. Lisistrata ismli jasur va dovyurak xotin urushni to'xtatmasa, erlari bilan gaplashmaslikni maslahat berib, barcha xotinlarni bu ishga davat etadi. Tadbirkor Lisistrata barcha xotin-qizlarni g'orga qamab, g'orning og'ziga qo'riqchi sifatida ikkita ma'budni qo'yadi. Urush ko'raverib pishib ketgan, pixini yorgan, kuch-qudratga to'lgan erkaklar ham bor, Ular orasida qo'rqq, laganbardorlari ham yo'q emas. Ular birin-ketin g'azabga to'lib, Lisistrata huzuriga kela boshlashadi. Erkaklar urushga bormay, g'orning oldida sabrsizlik bilan xotinlarini kuta boshlaydi. G'orning ichiga kirishga esa ma'budlar yo'l qo'ymaydi. Jangchilarning oldida ikki yo'l bor. Yo urushni tashlaydi, yoki xotinni. Nihoyat, Lisistrata g'olib keladi. Erkaklar urushni qoralab, xotinlarini birin-ketin olib ketishadi. Shunday qilib, urush uzoq davom etib joniga tegib ketgan ayollar urushni tugatadi. Bu bilan Aristofan ayol nomini ulug'laydi. Olamshumul ishlarni ayollar ham amalga oshirishi, erkaklar yecholmagan muammoni ayollar hal qilishga qodir ekanligini namoyish etadi. Shu bilan birga xalq boshiga qanchadan-qancha kulfat keltirsa ham urushni to'xtatishga zarracha qiziqmayotgan, boylik orttirayotgan hukmdorlar ustidan kinoya bilan kuladi.

Aristofanning boshqa komediyalarida ham shu kabi qiziqarli va kulguli voqealar qalamga olinadi. Shu bilan birga bu voqealar shunchaki istehzoli bo'lib qolmasdan, katta mushohadaga boy falsafiy mazmun bilan yo'g'irilib ketgan.

4-6510

Hasratchi:

*So 'zlaring rohatbaxsh shabboda kabi,
Nasihating dardga malhamdir.*

Xullas, shumerlar madaniyati va adabiyoti bashariyat tarixining hozircha fanga ma'lum bo'lgan eng qadimiy qismi bo'lib, uni tadqiq etish hali ko'pdan ko'p chalkash muaamolarga oydinlik kiritishiga shubha yo'q.

Qadimgi Misr adabiyoti

“Piramidalar kitobi” eramizdan 3 ming yil oldingi davrga oid bo'lib, marhumlarga bag'ishlangan. Marhum u dunyoda nimalar qilishi kerakligi haqida devorlarga yozuvlar shaklida bitilgan. Demak, kitobning mohiyati marhum kulti bilan bog'liq, ya'ni o'limni yengib o'tish, vaqt ustidan g'olib kelish, mangulikka erishish to'grisidadir. Tahlillar bu matnlarning fol'klor ohanglari bilan uyg'unligini ko'rsatmoqda. Uyg'unlik takrorlarda, parallelizmlarda, alliteratsiyalarda, arxaizmlarda, unli va undosh tovushlarning qaytarilishida ko'rinadi.

“Sarkafaglar kitobi” (m.o. 15 asr) “Piramidlar kitobi”ning davomi. Mazmuni “Piramidlar kitobi” ning mazmuniga o'xshaydi. O'rta Misr tilida yozilgan.

“Marhumlar kitobi” (m.o. 15 asr) didaktik adabiyot bo'lib, yangi Misr tilida yozilgan. Marhum tilidan “Men o'ldirmadim, o'g'irlamadim, bekorchi gap aytmadim, mol talashmadim” deya aytiladi. Bunda gunohlar kata-kichikligiga qarab emas, shaklning kelishiga qarab sanaladi. Qabr toshlarida marhumning ismi, kimligi, fir'avn oldidagi xizmatlari, ezgu ishlari bitilgan. Masalan, Sheshi nomli kohin (majusiylar ruhoniysi) qabr toshiga quyidagilar yozilgan: “men haqiqatni gapirdim, men to'g'ri ish qildim, men yaxshilikdan so'zladim va yaxshilikni takrorladim. Men aka va singilni yarashtirib qo'yish uchun hukm chiqardim, men o'jizni kuchlidan himoya qildim, men ochga non, yalang'ochga kiyim berdim, qayig'i

yo‘qqa qayiq yasab berdim. Men otamni hurmat qildim, onamga yaxshi munosabatda bo‘ldim, ularning bolalarini tarbiyaladim”. Mazkur uchinchi manbada jahon adabiyotida ilk bor “san’at” so‘zi ishlatiladi. Bu matn esa m.o. XXV asrga oid bo‘lib, Isesi nomli kohin qabr toshiga yozilgan: “Olimlik bilan maqtanma. Bir o‘zim hamma narsani bilaman deb o‘ylama. Maslahatni faqat donishdan emas, hamma joydan qidir. San’at chegara bilmaydi. Axir, rassom o‘z mahoratining so‘nggi nuqtasiga yetishmog‘i mumkinmi?”. Misrliklar uchun bu kabi yozuvlar nihoyatda muhim sanalgan. Dushmanlariga jazo berish uchun raqiblari haykallaridagi nomlarni o‘chirib, o‘rniga boshqa ismlarni yozib qo‘yish ularga kifoya qilgan. Ikkinchi ming yillikning oxirlariga tegishli “Kotiblarni madh qilish” asari Goratsiyning “Exegi monumentum” va A.S. Pushkinning “Haykal” she’rlariga xamirturish bo‘lgan. Mana o‘sha asardan parcha: “Donishmand kotiblar// Ilohlarning muovnlari// Kelajakni bashorat qilishgan// Ularning nomlari abadiy saqlanib qoladi// Ular o‘z ishlarini yakunlab ketishdi// Ularning hamma yaqinlari unutildi// Ular o‘zlariga misdan piramidalar yasashmadi// Bronzadan qabr toshlari ham// O‘zlaridan keyin merosxo‘rlar qoldirishmadi// Nomlarini ko‘tarib yuradigan farzandlar ham// Ammo ular o‘z meroslarini bitiklarda qoldirishdi// Bitiklar ularning kohinlariga aylandi// Maktub taxtalari esa o‘g‘illarga// Ularning piramidalari hikmatlar kitobi// Ularning bolalari esa qamishdan yasalgan qalam// Ularning umr yo‘ldoshlari qattiq toshlar//... Kitoblar uylardan kerakliroq// Mag‘ribdagi maqbaradan zo‘rroq// Hashamatli saroydan hashamatliroq// Ibodatxonadagi yodgorlikdan yaxshiroq” (A. Axmatova amalga oshirgan ruscha variantidan U.Hamdamiy tarjimasini).

Imxotep – Papiirusga yozuv bitgan ulug‘ kotiblardan biri (m.o. XXVIII a.). Imxotep yana birinchi piramida yaratuvchisi hisoblanadi (fir‘avn Joserning zinapoyali piramidasi). U misrliklar tomonidan ilohiylashtirilgan arxitektor, astronom, vrach, ehtimol, jahon adabiyotining ilk yozuvchisi hamdir (u qoldirgan matnni aniqlab isbot qilish qiyin bo‘lsa ham), deyiladi manbalarda.

Osiris haqida afsona. Bu misrliklarning bosh afsonasi bo‘lib, unda o‘lgan va qayta tirilgan iloh haqida so‘z boradi. Osiris Misr podshohi. U odamlarga ko‘p foydali, ezgu ishlarni o‘rgatadi: ekish, non pishirish, musallas tayyorlash, asal olish, davolash, ibodatgohlar qurish, din, mis va oltin olish, odamxo‘rlikdan tiyinish... Ammo Osirisning g‘alabasi sha’niga berilayotgan ziyofatda akasi Set (cho‘l va yot mamlakatlar ramzi) bir sarkafag olib kelib, kimga sig‘sa, o‘shanga sovg‘a qilishini aytadi. Sarkafag Osirisga to‘g‘ri keladi. Chunki undan yashirincha (uxlab yotganda) andoza olingan bo‘ladi. Osiris uni kiyishi bilan Set sarkafagni yopib, Nil daryosiga tashlaydi. Osiris o‘ladi. Set uning tanasini 14 ga bo‘lib, butun Misr bo‘ylab sohib yuboradi. Shunda Osirisning singlisi va xotini parchalarni to‘plab, ulardan iloh Gorni yaratishadi. Gor ulg‘ayib, otasini kim o‘ldirganini biladi va Setga qarshi kurashib, uni yengadi. Ammo o‘zi ham ko‘zidan ayriladi. Ko‘zini qayta qozonib (quyosh ramzi), uni Osirisga beradi. Osiris uni yutib, tiriladi (tabiatning qayta jonlanishi). Osiris haqidagi afsona tufayli har yili bahorning kelishi qutlanadigan bo‘ladi. M.o. 1970-yilga tegishli papirus bitigida jahon adabiyotida birinchi marta dramatik asar epizodiga duch kelinadi. Bu epizodda qahramonlarning replikalari remarklar yordamida beriladi. Personaj monologi ham mavjud. Unda Osiris va Setning quolsiz jangi yoritiladi.

Qadimgi Misr adabiyotida sayohat, masal kabi janrlarning ilk kurtaklarini ko‘rish mumkin. Yana Injil va Platonning asarlarida (dialog) Misr adabiyoti ta’siri yaqqol seziladi. Misr adabiyoti matnlaridan birida uchraydigan “Yaxlit bir narsa mo‘jizasini yuzaga chiqarish uchun pastda joylashgan tepadagiga uyg‘un, pastdagi esa tepadagiga muvofiq” degan qarash analogiyaning ulug‘ qonuni hisoblanib, bu qarash yyyevropaliklar dunyoqarashini yangi zamonlarga qadar belgilab kelgan.

Qadimgi Markaziy Osiyo va Eron adabiyoti

Avesto hozirgi tilda “asosiy kitob” ma’nosini bildiradi. M.o. IX va VI asrlarda paydo bo’lgan, Sharq xalqlarining diniy, ma’naviy, falsafiy, adabiy mushtarak yodgorligidir. G’arb olimlari uni Eronda paydo bo’lgan deyishadi. Lekin keyingi vaqtlardagi ilmiy izlanishlar Avestoning avval Xorazm (Markaziy Osiyo) da paydo bo’lib, so’ng Eron va Hindistonga tarqalgan, deya taxmin qilishga asos beradi. Uning asoschisi Zardusht, ergashuvchilar esa zardushtiytlar sanaladi. Zardushtiytlar Axuramazdaga sig’inish bilan birga quyosh, olovga, suv, zamin va taqdirga topinishgan. Hozirgi kunda zardushtilikning dunyo bo’ylab 129 000 dan ziyod vakillari bor. “Avesto” matni 21 ta kitobdan iborat bo’lgan. Unda dunyoni boshqaruvchi ikki kuch – Axuramazda va Axriman haqida batafsil so’z yuritiladi. Axuramazda ezgulik, Axriman esa yovuzlik homiysi. Ular o’rtasida mangu jang boradi. Axuramazdaning 6 tajalliysi bor: 1. Vohu Mana (ezgu niyat), 2. Asha Vaxishta (eng yaxshi haqiqat), 3. Spenta Armayti (muqaddas halollik), 4. Xshatra Varya (tilakli hokimiyat), 5. Xarvatat (butunlik), 6. Umuratat (uzoq umr, abadiy hayot). Ushbu olti ideal insonlarni ma’naviy kamolotga erishishi uchun eng oliy qadriyat hisoblangan.

“Avesto” matnida dastlab ohang uyg’unligi saqlangan. Keyinchalik matnning 5 dan 3 qismi yo’qolgan (Aleksandr Makedonskiy O’rta Osiyoga bostirib kelganda “Avesto” ni yo’q qilishga harakat qilgan va bunga qisman erishgan. VII asrdan boshlangan arablar bosqini davrida yana shu hol yuz bergan. Umuman, bir xalq boshqa xalqlar ustiga bostirib borib, ularni yengib, ustidan hukmronlik qilar ekan, odatda, mahalliy xalq tarixini, tarixni bilguvchilarni, ziyolilarni, o’qimishlilarni yo’qotishga urinadi. Yaqindagina parchalanib ketgan sho’rolar hukumati ham xuddi shunday siyosat yurgizgan edi). Natijada ritmik strukturaga putur yetgan. Shunga qaramay, o’rta asrlarda gotik romanlar va M. Bulgakovning “Master va Margarita” romanlarida shu konsepsiyaga ergashilganligi kuzatiladi.

Qadimgi hind adabiyoti⁷

“**Mahabhorat**” eposining nomi ulug‘ jang, degan ma’noni bildiradi. Doston m.o. X-IV asrlarda vujudga kelgan bo‘lib, milodiy taxminan IV asrlarda yozib olingan. “Mahabhorat” va “Ramayana” qadimgi hind adabiyotining cho‘qqisi hisoblanadi. “Mahabhorat” 200 ming misradan iborat bo‘lib, hajman “Iliada” va “Odisseya”dan 8-marta ko‘pdir. Asarning asosiy syujeti shundayki, aka Panduning besh o‘g‘li uka Dxishtrotrning yuz o‘g‘li o‘rtasida taxt talashish natijasida nizo kelib chiqadi. Taxt qonunan besh o‘g‘ilning to‘ng‘ichi Yudxishtirga tegishli bo‘lsa-da, hiyla-nayrang bilan Dxishtrotrning o‘g‘li Duryodxon uni egallab oladi. O‘rtada muhoraba (jang) boshlanadi. U 18 kun davom etadi va besh o‘g‘ilning g‘alabasi bilan yakunlanadi. Yudxishtir mamlakatni uzoq vaqt adolat bilan boshqarib, asar so‘ngida ukalari va umumiy xotinlari bo‘lmish Draupadi bilan birga ilohlar olamiga kirish uchun muqaddas tog‘ cho‘qqisiga ko‘tariladi.

“**Ramayana**” eposi til xususiyatlariga ko‘ra “Mahabhorat” yozilgan davrdan keyinroq vujudga kelgan. Lekin asar voqelari – Ram, Krishnaning qahramonliklari va uni ma’bud deb tan olinishi ancha qadimroq vaqtlarda yuz bergan, shoir Valmiki “Ramayana” dostonining asosiy muallifi deb taxmin qilinadi manbalarda. Ammo dostonning to‘liq shakllanishida boshqa shoirlar ham hissa qo‘shgan. Doston syujeti markazida Ram, uning xotini Sita, devlar va jinlar mamlakati hukmdori – o‘n boshli dev Ravana (ehtimol, o‘n buyuk lashkarboshilari borligi uchun shunday deyilgandir) turadi. Ram 14 yilga taxtdan uzoqlashtiriladi, ukasi Lakshman va xotini Sita bilan sargardon hayot kechirai. Keyin kimsan – Ayyodxya davlati shohin-

⁷ Eng qadimgi adabiyoti “Veda”lardir. Diniy va marosimiy matnlardan iborat “Veda”lar m.o. XVIII–XIII asrlarda Hindistonga kirib kelgan oriylar qabilalar madaniyati bilan sintezlashuv negizida paydo bo‘lib, o‘qituvchi tomonidan o‘quvchiga yod oldirish yo‘li bilan o‘rgatilgan. Veda–bilim degani. Undan xudolar madhi, qahramonlik afsonalari, pandnomalar, falsafiy sharhlar o‘rin olgan.

ing o'g'li Ramning sevikli xotini Sitani devlar hukmdori Ravana o'g'irlab olib kelib, unga uylanmoqchi bo'ladi. Sita turli bahonalar bilan to'yni kechiktiradi. Bu vaqt oralig'ida Ram va ukasi Lakshman, jangchilari, shamol ma'budi hamda donishmand maymun Xonuman yordamida devlar makoniga yetib keladi. Jangda Ramning qo'li band keladi. Doston syujeti shulardangina iborat emas. Unda oilaviy mojarolar tufayli davlatning zaiflashuvi masalasi, adolatli podshoh va kuchli davlat munosabatlari oilaviy ziddiyatlar bilan birgalikda ta'sirli aks ettirilgan. "Ramayana" va "Mahabhorat" dostonlarini buyuk hind adibi Robindranat Tahur Homerning "Iliada" va "Odiseya" dostonlariga qiyoslaydi. Qadimgi hind eposlari jahondagi juda ko'p tillarga tarjima qilingan. "Ramayana" dostonini yozuvchi va tarjimon Muhammad Ali o'zbek tiliga tarjima qilgan.

"Panchatantra" hamda "Kalila va Dimna". Qadimgi hind adabiy-estetik tafakkurining nodir durdonalaridan biri "Panchatantra" (Besh kitob) asari milodning III-IV asrlarida vujudga kelgan. Janubiy hind o'lkasida Amora-shakti (o'lmas qudrat egasi) nomli dono podshoh bo'lib, uning bir biridan axmoq uchta o'g'li bo'ladi. 12 yil mobaynida o'z ona tili grammatikasini o'qib ham uqishmabdi. Ota donishmand vazirlarini to'plab, maslahat solibdi. Vazirlar uch o'g'il tarbiyasini donishmand Vishnu-sharmanga topshirishni maslahat beribdi. Vishnu 6 oy muhlat so'rab, shahzodalarga "Panchatantra" hikoyalarini aytib beribdi. Boshqa bir manbada esa "Panchatantra" m.a. IV asrda noma'lum muallif tomonidan yozilganligi aytiladi. Unga ko'ra, "Iskandar va Pur jangidan so'ng hindlar makedoniyalik istilochilarni qirib tashlab, o'zlarining shahzodasi Dobshalimni podshoh qilib ko'taradilar. Ammo u kibru havo va dabdabaga berilib, xalqqa jabr-zulm qila boshlaydi. Shunda vazirlar yashirin tarzda yig'ilib, donishmand brahman Boydaboni chaqirib, undan podshohni adolat va insofga, yaxshilikka davat qiluvchi bir hikmat yozib berishlikni iltimos qiladilar. Shunda Fil bilan To'rg'ay hikoyasi yuzaga keladi. Fil daryo bo'yiga suv ichgani kelganida o'zi bilmagan holda to'rg'ay uyasiidagi jajji tuxumlarni sindirib yuboradi. To'rg'ay

filga o‘z dardini aytsa, fil takabburlik bilan qo‘pollik qiladi. To‘rg‘ay o‘rmondagi do‘sti qarg‘ani ishga solib, filning ko‘zini cho‘qitib ko‘r qiladi. So‘ng qurbaqalarga aytib, ko‘rmayotgan filni jarlikka qulatib yuboradi. Hikoyadan maqsad zolim har qancha qudratli bo‘lmasin, jazosiz qolmasligini eslatishdir. Donishmand Boydabo zolim Dobshalim bilan uchrashib, unga yaxshi so‘zlarni aytib, dilini eritadi. Shoh uning nasihatlarini tinglashga rozilik bildiradi. Donishmand hikmatlarida aytilishicha, inson boshqa jonivorlardan to‘rt xislati bilan farqlanadi: u turli ilmlarni bilishi (1), go‘zal xulqli va shirinsuxan bo‘lishi (2), vazminlik bilan oqilona ish tutishi (3) va adolatli (4) bo‘lishi kerak. Asar davomida shu kabi bir qator hikmatlar keltiriladi. Hind donishmandlari ming yillar davomida bu hikmatlarni aytib jahon xalqlariga yetkazganlar. Qadimgi Hindistonda adabiy-estetik tafakkur mifologik inonch-e‘tiqodlarni va umuminsoniy ideallarni ilgari surgan”⁸. “Panchatantra” atoqli tarjimon Ibrohim G‘afurov tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan.

“**Kalila va Dimna**” eposi “Panchatantra”, “Xitopadeshe” va shu kabi boshqa asarlar bilan ildizi bir ekanligi aytiladi⁹. Chunonchi, masalan, “Kalila va Dimna” va “Panchatantra”ni chog‘ishtirib o‘qib ko‘rishning o‘ziyoq bu fikrni isbot qiladi. “Kalila va Dimna” VI asrda Eron shohi Anushiravon davrida Hindistondan Eronga keltirilib, forsiyga o‘giriladi. Tarjima asnosida Sharq an‘anasiga ko‘ra tahrirlar, qo‘shishlar, qisqartirishlar amalga oshiriladi. Natijada “Panchatantra”dan bir muncha farqli bo‘lgan “Kalila va Dimna” asari dunyoga keladi. Asar keyinchalik ko‘plab, jumladan, arab, rus, tojik, ozarbayjon va o‘zbek tillariga ham o‘girilgan. O‘zbek tiliga eng so‘ng olimi Suyuma G‘aniyeva tomonidan amalga oshirilgan. Asar pand-nasihatga yo‘g‘rilgan ertak, masal, rivoyat va hikoyatlardan iborat bo‘lib, hayvonlar, qushlar vositasida odamlarning qilmishlari va qilmishlarning oqibatlaridan hikoya qiladi. Eng

⁸ Qarang: Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2013.

⁹ Калила ва Димна. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 2012. – Б. 254.

muhimi, unda shunday majoziy yo‘l tanlanganki, natijada epos barcha zamonlar uchun o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelmoqda.

Qadimgi Xitoy adabiyoti

Ilk bitiklardagi adabiyot. Birinchi ierogliflar m.a. XV asrga oid bo‘lib, suyakdan yasalgan tablichkalarda ilohlar irodasini ifoda qilgan: “Bolalarga don ekishni buyurish”, “O‘ttizta odam va o‘nta buqani qurbonlikka keltirish”, “Agar odamlarning boshini qurbonlikka keltirsang, shoh yordam oladi” kabi. Keyin bu tablichkalar olovga tashlangan hamda ularda qanday yoriqlar paydo bo‘lishiga qarab ilohlarning munosabat-javobi haqida xulosa qilishgan.

“I Szin” (O‘zgarishlar kitobi). Nasroniylar uchun “Injil” qanday ahamiyatga molik bo‘lsa, xitoyliklar uchun bu kitob o‘shanday qimmatli hisoblanadi. Bi kitobning mazmuni, afsonaga ko‘ra, dengiz yuzasiga chiqib qolgan toshbaqaning kosasiga suvratlar shakli (geksagramma) da chizilgan. Kitob o‘ziga xos fol kitobi hsioblanadi. Kitob m.a. XXI asrdan m.a. VI asr oralarida vujudga kelgan degan har xil qarashlar mavjud. Hatto uni Konfutsiy nomi bilan bog‘lashadi. Asar sekin-asta sayqal topib, fol kitobidan falsafiy traktatga aylangan. 64 ta geksagrammada aks etgan hayot bosqichlaridan inson taqdiri bunyod bo‘ladi, degan qarash ilgari surilgan. Mas., 1. Ijod. 2. Ado etish. 3. Ilk qiyinchiliklar. 4. G‘o‘rlik. 5. Kutish zarurati va h.k...

“Shi Szin” – qo‘shiqlar kitobi. Qadimgi xitoy she‘riyati hisoblanib, XII-VII asrlarga oid. Undan turli tuman janrlardagi qo‘shiqlar o‘rin olgan. Didaktika, totem, marosim, qarg‘ish, kul‘t yo‘nalishidagi va yana boshqa mavzulardagi qo‘shiqlar mif hamda fol‘klor ruhi bilan qo‘shilib ketgan.

Xitoyda epopeyaning yo‘qligi dunyoqarash bilan, undagi antropotsentrizm bilan bog‘liq. Xitoyliklar go‘zallikni alohida bir shaxs va uning tuyg‘ulari bilan emas, balki tabiat va jamiyat bilan bog‘liq holda ko‘rishadi. Shu negizda ikki dunyoqarash paydo bo‘lgan: konfutsiylik (jamiyatga qaratilgan nigoh) va daosizm (tabiatga qaratilgan nigoh).

Konfutsiy qonunlari. Ulug‘ mutafakkir Konfutsiy (Kun Fu szi, ya’ni muallim m.a. 552/551–479) ning 3000 taga yaqin o‘quvchisi bo‘lgan. Ularga og‘zaki dars bergan. Ammo uning ta’limoti avlodlar tomonidan yozib olingan va Konfutsiy qonunlari (O‘n uch qonun, “Shi san szin”) bizgacha yetib kelgan. U 13 kitobdan iborat bo‘lib, ayrimlari “Suhbatlar va mulohazalar”, “Ulug‘ ta’limot”, “O‘rtalik haqida ta’limot” deya nomlanadi. Konfutsiyning asosiy g‘oyasi dao bo‘lib, bu yo‘l insonni ezgulikka olib boradi. Buning uchun u inson qarshisiga 5 ta talabni qo‘yadi: 1. Burch. 2. Insoniylik. 3. An’anaga sadoqat (Me’yorni bilish). 4. Jasorat (Hayotini o‘rtaga qo‘yib bo‘lsa ham ezgulikni himoya qilish). 5. Bilim (Tabiatni emas, balki insonni bilish).

Dao qununi. “Dao de szin” (Dao – yo‘l, de – ezgulik. Ezgu yo‘l haqida kitob). Bu qonun Lao-szi (m.a.VI-V a.) ga oid deb qaraladi. Shu bilan birga, keyingi davrlarga tegishli degan qarashlar ham yo‘q emas. Dao qonuni Konfutsiy qonunlariga zid mohiyatda turadi. Bu qonunlar asrlar davomida to‘planib, milodiy 1019-yilda e’lon qilingan. Uning mohiyati faoliyatda emas, balki tabiat bilan qo‘shilib, unga singib ketishda: “Dao hech narsa qilmaydi, lekin qilinmagan hech qanday ish yo‘q”.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Qadimgi Sharq adabiyoti deganda qaysi adabiyot tushuniladi?
2. Shumerlar adabiyotining o‘ziga xosligi nimalarda ko‘rinadi?
3. “Bilgamish” dostoni mazmunini gapirib bering.
4. Akkad adabiyoti haqida tushuncha bering.
5. Qadimgi Hind, Xitoy, Markaziy Osiyo va Eron adabiyotlari haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar

1. Луков Вл. А. История литературы (Зарубежная литература от истоков до наших дней). – Москва: Академия, 2008.

2. Эргашев Ш. Қадимги цивилизациялар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
3. Эфти Т. Шумерсы и этруски – древние турки у истоков человеческой цивилизации. – Ташкент: Нисо полиграф, 2013.
4. Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2012.
5. Крамер С. История начинается в Шумере. – Москва. Наука. 1991.
6. Болтабоев Х., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. –Тошкент: Mumtoz soʻz, 2013.
7. Панчатантра. – Тошкент: “Yangi asr avlodi”, 2013.
8. Калила ва Димна. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 2012.
9. Авесто. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 2015.

MIF VA BADIY IJOD

REJA:

1. Mif va uning paydo bo'lishi.
2. Mif va ertak.
3. Mif va badiiy adabiyot.
4. Qadimgi xalqlar miflari va ularning o'ziga xosligi.
5. Qadimgi yunon miflari.
6. Mifologik maktab.
7. Folklor, mif va yozma adabiyot mushtarakligi.

Tayanch soʻz va iboralar: *Mif, mif va badiiy ijod, mif va ertak, qadimgi xalqlar miflari, mif va jahon adabiyoti, mifologik maktab: aka–uka Grimmlarning “Nemis mifologiyasi” asari, mif, folklor va zamonaviy adabiyot munosabatlari.*

Mif (yunoncha *mythos* – rivoyat, hikoya, masal) – xalq xalq ogʻzaki ijodining eng qadim davrlarida paydo boʻlib, odamlarning olam haqidagi oʻsha paytdagi tasavvurlarini aks ettiradi. Ammo tasavvurlarni shunchaki aks ettirmaydi, balki konkret obrazlar vositasida boʻrttirib aks ettiradi. Miflar olam va odam haqidagi rivoyatlar boʻlishiga qaramay, zamonaviy inson tushunchasidagi sanʼat hodisasi bilan bir hodisa emas. Miflar oʻz vaqtida odamlarning tafakkur shakli hisoblanib, ular vositasida atrof-javonibni, olamu odamni, tabiat hodisalarini bilishga urinishgan. Miflar vositasida “olam yoki odam qanday yaralgan, nega kunduzi quyosh chiqib kechqurun botadi, shamol qayerdan paydo boʻladiyu chaqmoq nima oʻzi?” degan savollarga javob izlangan. Deylik, yunonlar chaqmoq chaqishini Zevsning, dengizdagi dahshatli dovullarni Poseydonning gʻazablangani bilan izohlaganlar, inson taqdiridagi turfa evrilishlarda ilohlarning aralashuvini koʻrganlar. Mifologiya esa miflarni oʻrganuvchi fan hisoblanadi.

Sodda til bilan aytganda, ertalab quyosh chiqadi, odamlar uygʻonishadi. Kechqurun quyosh botganda, odamlar uyquga tolishadi. Osmonda esa yulduzlar paydo boʻladi. Har doim shunday boʻlgan. Qadimda ham, hozir ham shu hodisalar takrorlanadi. Lekin qadimda bu hodisalarga boshqacha qarashib, quyoshning chiqishi va botishi, dengiz suvlarining koʻtarilishi va tushishi, suv toshqini, quyosh va oyning tutilishi, vulqonlar otilishini tushunmoqchi boʻlishgan. Tushunish va tushuntirish yoʻlidagi urinishlar miflarni paydo qilgan.

Mif haqida rus olimi A.F. Losev oʻzining “Filosofiya. Mifologiya. Kultura”¹⁰ kitobida mifni qadimiy odam uchun gʻoya yoki tushuncha emas, balki reallik, hayotning oʻzi sanalgan, deb yozadi.

Miflar hamma xalqlarda bor. Ular qayerdadir bir-birlaridan farq qilsa, qayerdadir oʻxshaydi, qayerdadir syujet chiziqlari kesishadi, qayerdadir biron bir detal mushtarak chiqib qoladi. Xoʻsh, nima uchun? Albatta, bu borada xalqlarning geografik jihatdan joylashuv oʻrni, turmush tarzi va darajasi koʻp narsani belgilab beradi. Masalan, dengiz boʻyida yashagan xalqlarning miflarida suv, baliq, kit kabi atributlarning qatnashishi, voqealar ularning ishtirokida sodir boʻlishi tabiiydir. Xuddi shunday, Avstraliya miflarida kenguri va itning koʻp uchrashi ham geografik joy bilan bogʻliq hodisa. Bir xil turmush tarzi, bir xil muammolar ham mushtarak miflarni, ulardagi oʻxshash syujet chiziqlarini paydo qilgan. Ayni paytda, xalqlarning bir-birilaridan taʼsirlanishi, bir-biridan oʻrganish faktini ham inkor qilmaslik kerak. Masalan, rim miflarida yunon miflarining, yunon miflarida esa shumer miflarining izlari bor.

Ertak bilan mifning farqi. Ertak muallifi oʻquvchini qiziqtirish uchun har xil poetik usullardan foydalanib ish koʻradi – ertak toʻqiydi, lekin oʻzi voqealarga ishonmaydi. Uning maqsadi oʻquvchini jalb qilish, unga badiiy-estetik zavq ulashish. Mif yaratuvchisi esa oʻz rivoyatlariga ishonadi. Mifda ishonch – eng muhim atribut. Mif vo-

¹⁰ Лосев А. Философия. Мифология. Культура. – Москва: Политическая литература, 1991.

qealariga ishonch bo‘lmasa, mif tabiatini to‘liq tushunib bo‘lmaydi. Mifning vazifasi u yoki bu voqea mohiyatini tushuntirishdir. Mif qadimda insonni o‘rab turgan olamni tushuntirishning asosiy yo‘li bo‘lgan. Nafaqat qadimda, balki hozir ham badiiy adabiyot mifga murojaat qilib turadi. Atrof-javonibda sodir bo‘layotgan voqealar mohiyatini mif vositasidagina tushuntirib berishga ehtiyoj sezadi. Umuman, miflar mag‘zini chaqmasdan turib, badiiy adabiyot mohiyatini to‘liq tushunish va tushuntirish mumkin emas.

Uyg‘onish davriga qadar Ovrupa antik va nasroniy miflarini bilar edi. Uyg‘onish davrida buyuk geograflar dunyo kezdilar. Amerika, Afrika, Okeaniya kabi mamlakatlar topildi va ularning ham o‘z miflari borligi ayon bo‘ldi. Etnograf va folklorchilar ularni yozib olishdi. Yunon miflari poetik olamning birinchi yuksak obrazi bo‘lsa, bular bolalarcha sodda miflar edi. Ularda dunyo, yulduzlar, inson, hayvon va o‘simliklarning yaralishi haqida so‘z boradi.

Shumer miflari. Olimlar shumerlardan qolgan merosni uchga bo‘lishadi: miflar, dostonlar va madh-maqtovlar. Shumerlar “Oy ma’budining tug‘ilishi”, “Cho‘kichning yaratilishi”, “Enki va dunyoning tartibi”, “Enki va Ninxursag yoki jannat haqida shumer afsonasi”, “Enki va Ninmax yoki odamning yaratilishi”, “Enki va Eredu”, “Inanna va Enki”, “Dumuzi va Inannaning nikohi”, “Bilgamish va Endiku”, “Endiku Bilgamishning xizmatkori va do‘sti”, “Boqiy hayot qidirgan Bilgamish” kabi qator mif-afsonalar yaratishgan. “Bilgamish” dostoni markazida turgan qahramon garchi hayotiy asosga ega bo‘lsa-da, dostonning ko‘plab syujet chiziqlari, unda ishtirok etayotgan ilohlar, qahramonlar turli afsonalar mahsuli hisoblanadi.

Misr miflari. “Yerning paydo bo‘lishi”. Ko‘plab xalqlar miflarida azalda hamma joyda suv bor bo‘lgan deyiladi. Ularga ko‘ra mazkur dunyoviy ummondan yer paydo bo‘lgan. Misrga oid mif talqini-cha, Nun (xaos) quyosh ma’budi Rani paydo qildi (Bu hozirgi ilmiy qarashlarga ham to‘g‘ri keladi). Ra havo (Shu ma’budi) va namlik (Tefnut) ni yaratdi. Havo va namlik yer (Gora ma’budi) va osmon

(Nut ma'budasi) ni yaratdi. Demak, misrliklarning "Yerning paydo bo'lishi" mifi bo'yicha yer ana shu tarzda paydo bo'lgan ekan.

Avstraliya miflari. Ular avloddan avlodga birinchi qush, hayvon va o'simlikning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlarni aytib kelishadi. Eng ko'p kenguru va it haqidagi miflar tarqalgan. Aborigenlar kenguruni odam-kengurudan paydo bo'lgan deb ishonishgan. "Kenguru va it" mifiga ko'ra, kenguru va it azalda odam bo'lishgan ekan. Kunlardan bir kun ular daryoga kelib qolishadi. Sohilda qum bor edi. Kenguru-odam kenguru-itga "Meni qumga itga o'xshatib chiz" dedi. U chizadi. Keyin bunisi unisiga deydi: "Meni qumga kenguruga o'xshatib chiz". Shunday qilib, ularning biri kenguruga, boshqasi esa itga aylanib qolishgan ekan.

Shimol va Amerika miflari. "Birinchi kit qanday paydo bo'lgan?" deb nomlangan mifda kit, tyulen kabi dengiz hayvonlari ishtirok etadi. Shimolning ibtidoiy odamlari uchun kit muqaddas maxluq hisoblangan. Ovchilarga uni ummon ma'budasi Sedna yuborgan, deb bilishgan. Agar Sedna odamlardan hafa bo'lsa, kit va tyulen yubormagan. Kitni ovlashib, maydalashib, bir qism go'shtni o'zlariga, bir parchasini suyagiga qo'shib ummonga, ma'budaga otishgan. Otilgandan kit yana qayta tiriladi va Sedna uni bizga beradi, deb ishonishgan.

Afrika miflari juda sodda, beg'ubor bo'lgan. Chunonchi, ularning olamning yaratilishi bilan bog'liq mifini olaylik. Unga ko'ra, Bushmen-san qabilasi quyoshning yaratilishini shunday tushuntiradi: ulkan bir maxluq bor bo'lib, bir qo'lini ko'tarishi bilan qo'ltig'i ostidan quyosh chiqadi, yer yuzi nurga chulg'anadi. Maboda, u qo'lini tushirsa, olamni zulmat qoplab oladi.

O'rta Osiyo miflari. "Avesto", "Kitobi Dada Qo'rqu", "O'g'uznoma" kabi ko'hna asarlarda O'rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning, jumladan, turkiylarning mifologik dunyoqarashi aks etgan afsonalar o'rin olgan. "Avesto"da Axuramazda va Axriman, biri ezgulikning, boshqasi esa yovuzlikning ramzi bo'lib keladi. "Kitobi Dada Qo'qu" va "O'g'uznoma"dagi afsonalarda O'rta Osiyo

xalqlarining totemizm, animizm, fetishizm bilan bog‘liq qarashlari yaqqol ifodalangan.

Qadimgi yunon miflari. Barcha xalqlarning adabiyoti singari yunon adabiyoti ham og‘zaki xalq ijodi zaminida paydo bo‘lgan. Yunon folkloridan juda kam namunalar saqlanib qolgan bo‘lsa ham, shularga asosan qadimda yunon xalqining anchagina boy og‘zaki adabiyoti bo‘lganligini aniqlash mumkin. Ibtidoiy jamoa kishilarining tabiat haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi afsona va asotirlar yig‘indisi qadimgi yunon mifologiyasi tashkil etadi.

Uyg‘onish davri (XIV-XVII a.) Ovrupa ilmu adabiyotida antik qahramonlarga qaytish, ularga murojaat qilish kuzatiladi. O‘qimishli insonlar tilida ilohlar, qahramonlarning nomlari tez-tez takrorlanadi. Ularni yod etish, o‘rganish, ularga taqlid qilish rusumga aylanadi. Odamlarning tilida iloh Mars urush, Venera (Afrodita) muhabbat, iloha Nemezida qasos, Minerva donishmandlikning ramziga aylana-di. Bu hol rus adabiyotiga ham ko‘chgan. Chunonchi, A.S.Pushkin o‘z she‘rlarida ko‘p bor san‘at homiysi Apollonga murojaat etadi.

Antik davr madaniyati, jumladan, yunon mifologiyasining jahon xalqlari taraqqiyotiga, san‘atu adabiyotiga ko‘rsatgan ta‘siri juda katta. Lekin aytish joizki, yunon miflari ham yo‘q joydan paydo bo‘lgan emas, balki u ham o‘z vaqtida Sharq mifologiyasi, xususan, shumer madaniyati, mifologiyasi bulog‘idan yyyetarlicha suv ichgan. Afsuski, shu choqqacha bu tarixiy haqiqat ko‘zdan panada qolib keldi. Chunonchi, yunon mifologiyasida uchraydigan ayrim mavjudodlar ildizlarini shumer adabiyotida uchratamiz. Misol uchun, yunonlarning boshi insonniki, tanasi otniki bo‘lgan kentavri yoki boshi ho‘kizniki, tanasi insonniki bo‘lgan minotavriga o‘xshash mavjudodga shumerlarning “Bilgamish” dostonida duch kelamiz. Bilgamishni jazolash uchun ilohlar tomonidan loydan yasab yuborilgan Eabanining ham boshida shoxi, orqasida dumi bo‘lib, yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlanadi. Bunday o‘xshashliklarning faqat tasodifga yo‘yib bo‘lmaydi. Shunga qaramay, yunon miflarining zamonaviy inson tasavvuri va tafakkuriga ko‘rsatgan ta‘sir daraja-

si mislsizdir. Mifning paydo bo'lishi nafaqat olamni, ayni paytda, insonning o'z o'zini anglashga bo'lgan urinishi bilan ham bog'liq hodisa edi. Mif-afsonalar yurtma yurt kezib yuradigan qo'shiqchilar tomonidan ijro etilgan. Ularni yunonlar **aedlar** deb atashgan. Aedlar afsonalardan tashqari, turli madhiyalar va qo'shiqlarni ham ijro etishgan. Mif, qo'shiq va madhiyalar esa zamonlar o'tishi bilan Homer, Hesiod kabi ko'plab shoirlar tomonidan ulkan dostonlarga aylantirilgan. Miloddan oldingi V asrgacha yashab ijod qilgan Esxil, Sofokl, Evripid kabi ulug' yunon dramaturglari o'z asarlarini, xususan, tragediyalarini ilohlar va qahramonlar haqidagi qadimgi miflar negizida yaratganlar.

Ammo mif bir joyda qotib turmaydi, aksincha, ijtimoiy ongning o'sishi bilan u ham baravar harakatlanadi, davr muammolarini tushuntirib beradigan holga keladi. Mas., Zevs va uning atrofidagi ilohlar shunday evrilish natijasida paydo bo'lgan. Ilohlariga qadar yer yuzini zaminu osmon bolalari – Titanlar, dahshatli maxluqlar – devlar, tog'day katta yuz qo'lliklar, oyoqlar o'rnida ulkan ilonlar osilib turadigan Gigantlar, bir ko'zli Sikloplar boshqargan ekan. Ular kimlar edi? Miflarda aytilishicha, tabiatning yovuz kuchlari bo'lib, dunyoni boshqarganlar. Nihoyat, chaqmoq va osmon ilohi Zevs kelib, ularni jilovlagan va dunyo hukmronligini o'z qo'liga olgan. Zevs va uning yonidagi yangi ilohlar endi odam shaklida tasavvur etilgan. Ularga insonlik sifatleri berilgan: ilohlar xuddi odamlar kabi talashib-tortishishgan, yarashgan, har biri o'z ishi bilan mashg'ul bo'lgan, ya'ni o'ziga ajratilgan "xo'jalik ishi"ni yurgizgan. Yangi ilohlarning odamlardan birgina farqi shuki, ular abadiy yashar edilar.

Ma'lumki, ibtidoiy jamoa tuzumida insonlar qabila-qabila bo'lib yashaganlar. Lekin vaqtlar o'tib qabilachilik tuzumi yemrilishi va harbiy aristokrat qatlamning kuchayib borishi natijasida oddiy tabaqaning ahvoli yanada og'irlashadi. Tabiat kuchlari qarshisidagi vahima ustiga boylarning zulmi kelib qo'shiladi. Ayni shu hol o'sha vaqtda odamlarning diniy e'tiqodida tub burilish yasaydi. Bu burilish yer yuzi hukmdori bo'lmish ilohlarni inson qiyofasida tasav-

vur qilinishiga olib keladi. Olimp tog‘i ma’budlari qadimgi odamlar tasavvurida ana shunday paydo bo‘lgan. Paydo bo‘lib, olamni o‘zaro bo‘lib olishgan:

1. Zevs – ma’budlar ma’budi. Chaqmoq va bulutlar sultoni.
2. Poseydon – dengizlar hukmroni.
3. Aid – oxirat hoqoni.

(Bu uch ma’bud aka-uka bo‘lib, oliy darajali ma’budlar hisoblanadi).

4. Hera – Zevsning rafiqasi: ma’budlar malikasi, osmon ma’budasi, homilador xotinlar, kelin-kuyovlar rahnamosi.

5. Hefest – otash ma’budi, temirchilar piri (Heraning to‘ng‘ich o‘g‘li).

6. Ares – qonli urushlar ma’budi (Heraning ikkinchi o‘g‘li).

7. Apollon – yorug‘lik, san’at, poeziya va musiqa ma’budi.

8. Artemida – qamar ma’budasi, o‘rmonlar va o‘rmonlarda yashovchi jonivorlar malikasi.

9. Afina – shaharlar homiysi.

10. Afrodita – go‘zallik ma’budasi (Olimp sultonining zebo qizi).

11. Quyosh ma’budi (Gelios),

12. Hermes – ma’budlar jarchisi.

Bulardan tashqari, Latona (Zulmat ma’budi), Uran (Osmon), Erot (sevgi va go‘zallik ma’budi, Afroditaning o‘g‘li) kabi yana boshqa ma’budlar ham bor. Ular Olimp tog‘i cho‘qqisida joylashgan muhtasham qasr-qal’alarda viqor va go‘zallik ichra abadiy yashaydilar. Ma’budlarni odam qiyofasida tasavvur etish mif voqealariyu qahramonlarini hayotga yaqinlashtirdi, o‘lim sharbatini totguvchi oddiy odamlarga xos bo‘lgan bir talay ojizliklar bilan “siyladi”.

Nargiz haqida mif. Nargiz tug‘ilganda taqdirdan fol ochuvchi: “Bu bola o‘zini ko‘rgungacha yashaydi”, deydi. Ushbu bashorat hammaga bema’ni bo‘lib tuyuladi. Bola behad ko‘rkam bo‘lib o‘sadi. Ko‘rganki bor, uni sevib qolardi. Shulardan biri Exo edi. U Nargizning ortidan soyadek ergashadi. Ammo ko‘plar qatori rad ja-

vobi oladi. Exo alamidan g'orga kirib ketadi va dard chekib qurib, ovozigina qoladi. Jismi esa toshga aylanadi. Kim u yerga kirib gapirsa, faqat exo – aks-sado qaytadi. Hamma to'planib, qasos ma'budasi Nemezidga "Nargizni jazola!" deydi. Nemezid istakni bajaradi: "Nargiz o'zini sevib, o'ziga yetolmay azob cheksin", deydi. Kunlardan bir kun Nargiz ovdan qaytayotib chanqaydi va suvga boradi. Suvda o'z aksini ko'rib esa, sevib qoladi. Suvdagi aksga yetolmay, yig'lab iztirob chekadi. Shunday azoblanadiki, axiyri qovjirab quriydi... Odamlar ancha vaqtdan keyin sohilda bir gulni topib olishadi: Oq Nargiz gulni.

Bu afsona keyinchalik adabiyotda turfa ko'rinishlarda yashaydi. Chunonchi, Rim shoiri Ovidiy "Metamorfoza" asarida Nargiz gulni qanday paydo bo'lishi haqida batafsil yozadi.

Pandora haqidagi mif. Zamonaviy dunyoda urushlarning ko'payib ketganini Pandora qutisining ochilib ketishi bilan bog'lashlar ham bor. U qanday quti edi? Pandora kim? Pandora – Prometey ma'budlardan olovni o'g'irlagani uchun insonlarni, xususan, erkaklarni jazolash maqsadida yaratilgan ilk ayol. Demak, mifga ko'ra, Pandoragacha ayol zoti bo'lmagan. Pandora Prometeyning ukasiga xotin bo'ladi. Prometey ukasi Epimeteining uyida hamma narsa muhayyo bo'lib, burchakda bir quti ham bo'ladi. Pandoraga shu birgina qutiga tegma, qolgan hamma narsa seniki, deya buyuriladi. (E'tibor bering, ushbu mif Odam Ato va Momo Havoning yerga tushish sababini yodga soladi!) Ammo ayolni o'sha quti o'ziga tortaveradi. Yursa-tursa, o'sha qutini o'ylaydi. Qiziqish o'zining haddi a'losiga yetadi. Nihoyat, u o'sha qutini ochib yuboradi. Natijada qutiga qamab qo'yilgan yovuz ruhlar tashqariga otilib chiqadi. Pandora shoshib qutini yopadi, qutining tubida zaifgina umid qolib ketadi. Shundan beri dunyoda urushlar, musibatlar, kulfatlar arimas ekan. Lekin umid bor, u qutining ichida turibdi. Mifning mohiyatiga chuqurroq kirsak, har bir insonning botinida ana shunday Pandora qutisi borligi, uning ochilib ketmaslik tadorigini ko'rib yashash esa har bir kishining o'z qo'lida ekanligi ayonlashadi.

Mifologik maktab. Mif XIX asrga kelganda ilmiy o'rganildi, uning tabiati, genezisi, mazmun-mohiyati, yo'nalishlari haqida ilmiy mulohazalar o'rta tashlandi. Natijada fanda mifologik maktab nomi bilan ataladigan alohida yo'nalish paydo bo'ldi. U haqida o'zbek adabiyotgunos olimlari – D. Quronov, Z. Mamajonov va M. Sheraliyevlar tomonidan tayyorlangan “Adabiyotshunoslik lug'ati”da quyidagilarni o'qish mumkin: “Mifologik maktab – XIX asr Yyyevropa adabiyotshunosligida vujudga kelgan ilmiy yo'nalish. M.m.ning falsafiy negizini F.Shelling, A.Shlegel va F.Shlegel kabi mutafakkirlar ta'limoti tashkil etadi. Bu mutafakkirlar estetikasida miflar juda katta o'rin tutadi. Ularga ko'ra, adabiyot va san'atning vujudga kelishiga miflar asos bo'lgan, mif – poeziyaning javhari-dir. Ma'lumki, romantizm ekzotikaga moyillik bilan xarakterlanadi, ayni shu narsa xalq og'zaki ijodiga qiziqish kuchayganining bosh omili bo'ldi. Zero, klassitsizm davri sig'ingan antik etalonlardan, ma'rifatchilik topingan aql kultidan bezgan romantizm vakillari xalq og'zaki ijodida chinakam ekzotika, bitmas-tuganmas xazinani ko'rdilar. Shuning uchun xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash va nashr qilish, ularni atroficha tadqiq etish ishlari avj oldi. Bunda nemis olimlari – aka-uka Grimmlar, ayniqsa, jonbozlik ko'rsatdilar: 1812-yilda ular to'plagan ertaklarning ilk jildi chop etildi; folklorshunoslik sohasidagi tadqiqotlari asosida “Nemis mifologiya-si” (1835) asari yaratilib, unda M.m.ning nazariy qarashlari tugal shakllantirildi. Aka-ukalar adabiyotning paydo bo'lishini nemis romantizm falsafasidagi *xalq ruhi* tushunchasi bilan bog'laydilar: g'aybdan ilhomlantiriluvchi *xalq ruhi* avval miflarni yaratadi, keyin esa miflardan epos, ertak, lirik qo'shiq va sh.k. boshqa janrlar tug'iladi; ilohiy ilhom tufayli yaralgani uchun ham folklor – *xalq ruhining* anglanmagan irod mahsuli, uning shaxssizligi ham shu bilan bog'liqdir. Aka-uka Grimmlar turli xalqlar folklorini qiyosiy o'rganishadi, ularda kuzatiluvchi o'xshashliklarni esa, xuddi barcha hind-Yyyevropa tillari uchun umumiy bobo til (sanskrit) bo'lgani kabi, barcha xalqlar (xususan, hind-Yyyevropa xalqlari) uchun umu-

miy qadimgi mifologiya mavjud bo'lgani bilan izohlashadi. Yyyev-ropaning turli mamlakatlarida ko'plab izdoshlari bo'lgan M.m.ning ilmiy izlanishlari, asosan, ikki (etimologik va analogik) yo'nalishda kechdi. Birinchi yo'nalish (A.Kun, M.Myuller, F.Buslayev va b.) o'z oldiga qadimgi miflar mazmunini tiklash, ularning paydo bo'lish sabablarini aniqlashni maqsad qilib qo'ysa, ikkinchisi (V.Shvars, V.Manxard va b.) turli xalqlar folklorini qiyosiy o'rganish orqali o'xshashliklarni aniqlash yo'lidan bordi. M.m.ning bir qator qarashlarini keyingi davr adabiyotshunosligi inkor qilgan bo'lsa-da, u adabiy nazariy tafakkur taraqqiyotida sezilarli iz qoldirdi. Jumladan, xalq og'zaki ijodi namunalarini yozib olish va chop etish ishlarining yo'lga qo'yilgani, mifologiya, folklor va yozma adabiyot namunalarini qiyosiy o'rganishning boshlab berilgani bevosita M.m. faoliyati bilan bog'liqdir. Shuningdek, M.m.ning nazariy qarashlarini ijodiy rivojlantirib (*ritual-mifologik tanqid*) yoki inkor qilgan holda (*sayyor syujetlar nazariyasi*) yangi yo'nalishlarning maydonga chiqqani ham uning adabiyotshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir etganinini ko'rsatadi"¹¹.

Folklor, mif va yozma adabiyot mushtarakligi. Bu uch tushuncha bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Chunki mifologik qarashlardan folklor kelib chiqqani kabi, yozma adabiyot ham, o'z navbatida, har ikkalasi bulog'idan hali-hanuz suv ichib keladi. Jahon adabiyotida mif va folklorda aks etgan g'oyalarga suyanib, ulardan ta'sirlanib yozilgan asarlar ko'p. Homerning "Iliada" va "Odisseya"si, Esxilning "Zanjirband Prometey", Safoklning "Shoh Edip", Evripidning "Medeya", Dantening "Ilohiy komediya", Navoiyning "Lison ut-tayr", Gyotening "Faust", Tomas Manning "Sehrli tog'" romani asarlarining negizida mif yotadi. Yoki Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani boshqa ko'plab ildizlar qatori, o'zbek xalq og'zaki ijodidan oziqlanganligi, yozuvchining o'z e'tirofidan tashqari, asarning shundoq kompozitsiyasidan bilinib turadi. Mazkur tam-

¹¹ Адабиётшунослик луғати. — Тошкент: Академнашр, 2010. — Б.175–176.

oyil hozir ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Bugungi o‘zbek adabiyotida ham qadimgi afsonalarga murojaat qilish tez-tez uchrab turibdi. Kengesboy Karimovning “Ulug‘ dasht bo‘rilari”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Sizif” kabi romanlari, Nazar Eshonqulning “Vola” kabi hikoyalarida Sharq va G‘arb afsonalariga yangi, zamonaviy mazmun yuklashga harakat qilingan. K.Karimovning romanida bo‘ri afsonasiga murojaat bor. Ma’lumki, qadimgi turklar, italyanlar va kavkazliklarda bo‘riga alohida munosabat mavjud bo‘lib, bu kult ming yillar mobaynida shakllangan. Chunonchi, qadimgi turklarning bo‘ri haqidagi turli afsonalaridan biriga ko‘ra, turkiylarning 92 urug‘i ota bo‘ridan tarqagan ekan. Yoki yana bir boshqa asotir aytadiki, turkiylar ona bo‘ri va dushman tomonidan qirib tashlangan urug‘dan tirik qolgan 10 yoshli o‘g‘il boladan to‘ragan. Ona bo‘ri joni omon qolgan bolani qo‘l-oyoqlari kesib tashlangan holda topib oladi. Uni bo‘ri parvarishlab boqib oladi. Oradan vaqtlar o‘tib esa, ona bo‘ri bolalaydi. Afsona turkiylarning ana shu tarzda paydo bo‘lganligini aytadi. Bo‘ri kultining tug‘ilish sababi shunday izohlanadi. K.Karimovning romanida shu asotir keltiriladi va yozuvchi badiiy niyatining ochilishiga xizmat qildiriladi. “Xo‘sh, zamonaviy yozuvchi nima uchun miflarga murojaat qiladi?” degan haqli savol tug‘iladi. Axir, miflar qadim tafakkur shaklining mahsuli bo‘lsa, undan keyin bashar ahli diniy va ilmiy tafakkur shakllarini bildi. Hozirda chaqmoq chaqishi yo shamol turishini hech kim Olimp tog‘idagi ilohlarning kayfiyatiga, kun va tunni esa bahaybat devning qo‘lini ko‘tarib tushirishiga bog‘lamaydi. Bularning hammasiga bugungi insonning aniq ilmiy isbotlari bor. Yani ilmiy tafakkur insoniyatni xurofotning to‘ridan xalos qildi. Lekin nega haligacha miflar yashayapti?.. Chunki shunday miflar borki, ularning zimnida bugungi kun muammolariga eng qisqa va eng ishonarli javoblar yashiringan bo‘ladi. Hozirda, yuksak darajada rivoj topgan zamonaviy dunyoda ham bashariyat qarshisida shunday shafqatsiz (javobsiz) savollar paydo bo‘lib turadiki, ularning yechimiga eng ko‘p miflar yaqin kelishi kishini hayratlantiradi. Shuning uchun ham biz miflarga mu-

rojaat qilamiz. Yuqorida keltirilgan “Pandora haqidagi mif”ni yoki Bilgamishning boqiy hayot suvini qidirishidan soʻzlaguvchi afsonani oling. Yoki ijod tabiatini tushuntirib berishga qaratilgan mif-afsonalar ham Gʻarbda, ham Sharqda mavjud. Yunon mifiga koʻra, jazoga mustahiq etilgan odam misdan yasalgan hoʻkiz ichiga solinib, ostidan olov yoqiladi. Mis hoʻkiz qizib, jazolanuvchiga mis-siz azob beradi. U dod soladi. Ammo hoʻkizning ogʻziyu burnida shunday maxsus teshkichalar bor boʻlib, odamning faryodi ulardan chiqarkan, quloqqa yaqadigan hush nolaga aylanadi. Bu yoqda – maydonda esa, ishtiyoqmand xaloyiq yoqimli nolani jon quloqlari bilan eshitib huzurlanadi. Bu mifni mis hoʻkiz ichida faryod chek-ayotgan odam – ijodkor, uning ohi nolasidan rohatlanayotganlar esa oʻquvchi, deya tushunish-tushuntirish ham mumkin. Olmon shoiri Heynening bir sheʼrini Choʻlpon quyidagicha tarjima qilgan edi:

Hamma esnab turdi, quloq solmadi
Qaygʻumni gapirib bergan vaqtimda.
Meni alqamagan kishi qolmadi
Dardimni nazmga tergan vaqtimda.

Qaysi bir jihatlari bilan xuddi shu mifga oʻxshab ketadigan Sharq afsonasi bor. F. Attorda u “Qaqnus umrining uzunligi va uning ahvoli hikoyasi” deb nomlanib, quyidagicha talqin qilinadi: *“Qaqnus Hindistonda yashaydigan turfa ajib bir qushdir-kim, uzun va qattiq tumshugʻi bor. Tumshugʻida xuddi nay kabi bir qancha teshiklar mavjud. Bu teshiklar yuztaga yaqin. Qaqnusning boshqa qushlar kabi jufti yoʻq, u bolalaymaydi. Tumshugʻining har bir teshigidan oʻzgacha ovoz chiqaradi, har bir ovozida oʻzgacha nola, oʻzga bir sir bor. Har bir teshikdan turli-tuman ohangu navolar chiqarib, nola chekkach, barcha qushlar, qushlargina emas, barcha jonivorlar, hatto suvda baliqlar bundan beqaror boʻladilar. Barcha vahshiy darrandalar jim boʻlib, bu ovozdan oʻzgacha holatga tushadilar. Faylasuflar unga hamroz boʻlib, ovozigʻa qarab musiqa ilmini*

yaratdilar. U qariyb ming yil umr ko'radi, ammo o'limi vaqti yaqinlashayotganini oldindan sezadi. O'limi yaqinlashgach, ko'ngliga g'ul'g'ula tushib, atrofiga ko'p-ko'p o'tin yig'adi. O'tinlar o'rtasiga o'tirib olib, o'tli nolalar chekadi. Keyin har bir teshikdan, boshqaboshqa dardli navhalar chiqaradi, yuz teshikdan yuz xil navha-soz chiqaradi. Navha chekayotganda o'lim alamidani lahza-lahza titrab turadi. Bo'zlab nola chekishidan hayratlanib, qushlar va hayvonlar uning oldiga yig'iladilar va hayotdan umidlarini uzgandayin, behol bo'lib qoladilar. Keyin umrining so'ngida ajab hol yuz beradi: uning nolasi zo'ridan tumshug'idan qon oqa boshlaydi, bir nafas tin olib, so'ngra qanotlarini bir-biriga ura boshlaydi. Shunda uning qanotidan o't chaqnaib chiqadi, keyin butun vujudini o't qoplab yona boshlaydi, olov o'tinlarga o'tadi va birga-birga yonib cho'g'ga aylanadilar. Keyin cho'g'lar sovib kul bo'ladilar. Kul ichida bitta kichkina cho'g' qoladi va u kichkina qaqnus bo'lib dunyoga keladi".¹²

Sharqda shoirlar ko'pincha ana shu qaqnus qushga mengzatiladi. U o'hu faryod chekadi, lekin tumshug'idagi teshiklar bois, uning nolasi xuddi yoqimli kuydek eshitiladi. Ko'rinib turganidek, G'arbu Sharq afsonalarida talay kesishadigan nuqtalar bor bo'lib, ular ijod va uning tabiatini bir qadar tushunishimizga yordam beradi.

Xullas, dunyoda ming yillar mobaynida bashariyat xotirasida saqlanib kelayotgan mif va afsonalarning o'rni, ayniqsa, san'atu adabiyot uchun beqiyosdir. Dostonnavislar, dramatik va lirik shoirlar, yozuvchilar, rassomlar, haykaltaroshlar, rejissyorlar o'z asarlarida ushbu ma'naviy buloqdan qonib-qonib suv ichdilar, hanuz ichmoqdalar.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. *Mif nima?*
2. *Badiiy adabiyotda mifning o'rni haqida so'zlab bering.*
3. *Qadimgi miflar haqida nimalarni bilasiz?*
4. *Mif va jahon adabiyoti munosabatlari haqida gapiring.*

¹² Интернет материали. Фаридулдин Атторнинг «Мантикут-тайр»идан».

5. *Mif va ertakning qanday o'xshash va farqli jihatlari bor?*
6. *Ijodkor nima uchun hozirgacha mifga murojaat qiladi?*

Adabiyotlar

1. Лосев А. “Философия. Мифология. Культура”. – Москва. Политическая литература, 1991.
2. Kun N. Qadimgi Yunonistonning afsona va miflari. – Toshkent: O'zbekiston, 2013.
3. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
4. Saidov U. Sharq va G'arb: madaniyatlar tutashgan manzillar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
5. Boltaboev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. – Toshkent: Mumtoz so'z. 2013.
6. Qosimov A., Xo'jayev S. Jahon adabiyoti. – Fargona: Farg'ona nashriyoti, 2016.
7. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1969.
8. Фрезер Ж. Золотая ветвь. – Москва. Политическая литература, 1980.

ANTIK DAVR YUNON ADABIYOTI

REJA

1. Antik davr adabiyoti haqida ma'lumot.
2. Qadimgi yunon adabiyoti va uning jahon adabiyoti tarixidagi ahamiyati.
3. Qadimgi yunon miflari va Homer dostonlari.
4. Yunon lirikasi. Alkey va Sapfo ijodi.
5. Qadimgi yunon dramasi.
 - 5.1. Esxil.
 - 5.2. Sofokl.
 - 5.3. Yevripid.
 - 5.4. Aristofan.

Tayanch soʻz va iboralar: Antik davr, Qadimgi Yunoniston, miflar, Homer, “Odisseya”, “Illiada”, Hesiod, Ezop masallari, lirika, Alkey, Sapfo, drama, Dionis marosimlari, Esxil, Sofokl, Yevripid, Aristofan.

Antik davr adabiyoti haqida ma'lumot.

“Antik adabiyot” atamasi Ovrupadagi ikki quldorlik jamiyati – Yunoniston va Rimda yaratilgan badiiy ijod namunalariga nisbatan tatbiq etiladi. Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda Yunonistonda paydo boʻlib, keyinchalik yuksak kamolot bosqichiga koʻtarilgan bu adabiyot milloddan avvalgi III asrda Rim madaniyatining tarkib topishida katta rol oʻynagan. Aslida yunon va Rim adabiyotidan avval madaniyat beshigi boʻlgan Sharq mamlakatlari, xususan, Misr, Eron, Xitoy, Hindiston, Bobil kabi qadimgi davlatlarda badiiy ijod taraqqiy etgan. Fikrimiz isboti sifatida qadimgi Misr ehromlariga bitilgan falsafiy sheʼrdan parchani keltirish mumkin:

*“Bugun ko‘zlarimda o‘lim:
Xuddi og‘ir xastalikdan tuzalayotgan,
Kasal odamday.
Bugun ko‘zlarimda o‘lim:
Xuddi mirra daraxti xididay,
Xuddi shamolli kunda qayiq yelkani ostida o‘ltirganday.
Bugun ko‘zlarimda o‘lim:
Xuddi erkaklar urushdan qaytayotganda,
Yuraverib ochilgan so‘qmoqday.
Bugun ko‘zlarimda o‘lim:
Xuddi ko‘kdan choyshabni olganday,
Unda inson ilgari tasavvurida ham bo‘lmagan narsaga erishadi.
Bugun ko‘zlarimda o‘lim:
Xuddi uzoq yillik asirlikdan so‘ng,
O‘z uyini ko‘rmoqchi bo‘lgan odamning istagiday.”*

Biroq, Ovrupa xalqlari madaniy taraqqiyot yo‘lida asosan Yunon-Rim madaniyati bilan aloqador bo‘lganliklari bois, shu xalqlar bunyod etgan madaniy merosni eng qadimiy deb hisoblaganlar. Shu bois “antik” atamasi (lotin tilida “antiquus” – “qadimgi”) Ovrupaning eng qadimgi madaniy yodgorliklari, jumladan adabiyotiga tatbiqan qo‘llanib kelinadi.

Demak, antik adabiyotning tarixiy chegarasi miloddan avvalgi VIII–VII asrdan milodiy V asrgacha bo‘lgan 1200-yillik davrni o‘z ichiga oladi.

Yunon adabiyoti Ovrupa xalqlarining qadimiy adabiyotidir. Bu bilan qadimgi Sharq adabiyoti unsurlari yunonlarga hech qanday ta‘sir o‘tkazmagan degan fikrdan yiroqmiz. Yunon folklari qo‘shni xalqlar folklari ta‘sirida boyigan. Mana shu folklar zahirida paydo bo‘lgan yunon adabiyoti mustaqil ravishda taraqqiy etgan. Hozir bizga ma‘lum bo‘lgan badiiy shakllarning ko‘pchiligi, uslub vositalarining bir qanchasi yunonlarning kashfiyoti sanaladi.

Rim adabiyoti yunon adabiyotidan keyin rivojlandi. U yunon adabiyoti tajribalariga tayangan holda taraqqiy etdi. Shu bilan birga, antik jamiyatning keyingi bosqichlarida paydo bo'lgan yangi muammolarni xalq etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Ovrupa adabiyotining yuzlab, minglab namunalari unutilib, faqat mutaxassislarining mulkiga aylanib qolgani holda Homer dostonlari, yunon dramasi namunalari, buyuk Rim shoirlarining asarlari hamon badiiy qimmatini va estetik ahamiyatini yo'qotmagan. Mazkur asarlarning jozibasini ulardagi yuksak mahoratdagina emas, balki shu adabiyotni yaratgan xalqlarning his-tuyg'ulari va orzu-umidlarining ifoda etilganligida hamdir. Qadimgi yunon-rim adabiyotida insoniyatning asriy muammolari qalamga olingan. "Ular botirlik jasoratini, kurash ishtiyoqini, vatan mehrini, insonning qudratini kuylaganlar, ulug'laganlar, pastkashlik, qo'rqqoqlik, sotqinlik va shu kabi chirkin illatlarga nafrat ko'zi bilan qaraganlar"¹³. Shu bois uzoq o'tmishda yaratilgan bo'lishiga qaramay, yunon-rim adabiyoti namunalari turli tarixiy davrlarda ham jozibasini yo'qotmay hammaga manzur va ma'qul bo'lib kelmoqda.

Ovrupa xalqlari o'z taraqqiyotlari davomida bir necha bor yunon-rim san'ati va adabiyotiga murojaat etib, ular asosida o'zlarini bezovta qilgan tuyg'u va g'oyalarni hal etishga uringanlar. Ma'jusiylilik kuchli ta'qib ostida bo'lgan o'rta asrlarda ham antik mavzular Ovrupa adabiyotidan chiqib ketgan emas.

XIV asrda Italiyada tug'ilib, keyin Ovrupaning boshqa mamlakatlariga yoyilgan Uyg'onish davrining ulug' allomalari antik dunyo ilm-u fani, san'at va adabiyoti, falsafiy ta'limotlari ko'magida bashariyatni jaholat uyqusidan uyg'otishni maqsad qilganlar. Gumanistlar antik zamon yodgorliklarini to'plash va nashr etishga katta e'tibor qaratdilar. "Uyg'onish" so'zining dastlabki ma'nosi ham "Qadimgi ma'daniyatni tiklash" demakdir.

XVII asrdagi Ovrupa klassitsizm adabiy oqimi esa antik dunyo badiiy ijodiga taqlidan paydo bo'ldi va rivojlandi. Xususan, Ovrupa

¹³ Антик адабиёт тарихи – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б.6.

sahnasida 100–150 yil davomida antik davr tragediyalari mavzusi asosiy o‘rin egalladi. Mazkur davr ijodkorlari antik adabiyoti namunalari va adabiyot nazariyasidan (ayniqsa Arastuning “Poetika” asariga katta e‘tibor qaratilgan) o‘z adabiy konsepsiyalarini yaratishda ijodiy yondashib unumli foydalanganlar. Klassitsizm drama-sida keng tatbiq etilgan “uch birlik” (zamon, makon, harakat birligi) qonuni aynan shunday yondashuvning natijasidir.

XVIII asrning 2-yarmidan boshlab, antik adabiyotga bo‘lgan munosabat bir muncha o‘zgardi. Mutloq hokimiyatga qarshi bosh ko‘targan burjua rahnamolari antik davr adabiy, tarixiy va falsafiy yodgorliklaridan o‘zlarini qiziqtirgan ozodlik va erkinlik g‘oyalarini topdilar. Yunon polislari va Rim respublikasining buyuk yoki afsonaviy namoyandalari siymosida respublika tuzumining ideal obrazlarini ko‘rganlar, xususan, Plutarx va Tit Liviy, respublika tuzumi uchun kurashchilar Demosfen va Sitseron, imperatorlar istibdodini fosh qilgan Tatsit va Lukan hamda Rim satiriklari shular jumlasidandir.

Fransuz inqilobi davridagi (1789–1794) adabiyot, teatr xatto xalq amaliy san’ati ham antik libosga burkangan edi. Fikrimizni inqilob adabiyoti yorqin vakili Andre Shenening quyidagi so‘zlari tasdiqlaydi: “Qadimgilarning bo‘yoqlaridan foydalanib, mash’alalarimizni ularning siyosiy gulxanlaridan alangalatamiz va yangi ruh bilan yo‘g‘rilgan antik she‘rlarni yaratamiz”.

Xullas, yangi Ovrupa sivilizatsiyasiga qadimgi yunon va Rim madaniyati zamin tayyorlagan. Ko‘plab buyuk so‘z san’atkorlari, xususan, Dante, Petrarka, Mikelanjelo, Shekspir, Milton, Bayron, Rable, Kornel, Rasin, Molyer, Volter, Lessing, Gyote va Shillerlar antik davrning g‘oyalari, badiiy obrazlarini o‘z asarlarida qo‘llaganlar, yangicha talqin berganlar.

Buyuk rus adib va tanqidchilari Pushkin, Gogol, Belinskiy, Turgenev va Tolstoy ham antik dunyo adabiyotini yuksak baholaganlar, xususan Belinskiy do‘stlaridan biriga yozgan maktubida qadimgi yunon va Rim shoirlariga yuksak baho berib, quyidagicha fikr bildiradi: “Iliada”...men uchun shunday bir huzur manbaiki, uning kuchi-

dan ba'zan allaqanday totli qiynoqda behol bo'lib qolaman... Tushunmagan ko'p narsalarimni Plutarx tufayli tushunib oldim. Yunon va Rim zaminida eng yangi bashariyat ulg'aygan ekan.

Markaziy Osiyo antik dunyo bilan ko'p asrlar davomida madaniy-adabiy aloqada bo'lganligi tarixiy, ilmiy manbalardan ma'lum. O'z vaqtida ellinizm madaniyati yurtimiz madaniyatining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan bir qatorda Yunon-Baqtriya hukmronlari davrida sharq xalqlarining faol ishtiroki bilan sharqiy ellinizm madaniyati vujudga keldi. "Biz hozirgi zamonda yurtimizning ming-ming yillik tarixini, tamomila yo'qolib ketgan ba'zi bir adabiy asarlarimiz("To'maris", "Shiroq", "Zarina va Striangiya", "Zariadr va Odatida" dostonlari) izlarini antik zamonda o'tgan Yunon-Rim tarixchilari(Gerodot, Polien, Diodor, Xares) asarlarida topib olamiz"¹⁴, – deb yozadi o'zbek adabiyotshunos olimi N.M.Mallayev.

X-XI asrlarda boshlangan madaniy rivojlanish natijasida ilm-fanda katta yutuqlarga erishildi. Bu davrda jahon madaniyatini rivojlanishiga o'zlarining ulkan hissalarini qo'shgan buyuk allomalar Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy faoliyat ko'rsatdilar. "Ikkinchi Aristotel" yoki "Al muallim as-soniy"("ikkinchi muallim") nomini olgan Forobiy, "Uchinchi Aristotel", "fan sardori", "falsafa sultoni" nomlarini olgan Ibn Sino yunon olimlari, faylasuflarining ilmiy, falsafiy asarlariga tavsirlar yozib, ularni sharhlab berganlar.

Sharq va G'arbni birlashtirmoqchi bo'lgan Aleksandr Makedonskiy haqida ko'plab tarixiy, badiiy, ilmiy asarlar yaratilib, uning shaxsiyati, insoniyat tarixidagi o'rni haqida turlicha talqinlar berilgan. Hazrat Navoiy qalamiga mansub "Saddi Iskandariy" dostonida shoh Aleksandr timsoli o'ziga xos, takrorlanmas, yangicha talqin qilindi. Daho shoir Iskandar obrazi orqali zamondoshlarini qiynayotgan, hayajonga solayotgan ma'naviy-axloqiy muammolarga e'tiborni qaratadi.

¹⁴ Антик адабиёт тарихи – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б.6.

XX asrning 30–40 yillaridan boshlab O‘zbekistonda antik adabiyotni o‘rganish, mazkur davrda yashab ijod etgan ijodkorlarning asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilish ishlari jonlandi. Xususan, Oybek, A. Alimuhammedov, H. Sulaymonovlar tomonidan qadimgi yunon adabiyoti tadqiq etila boshlandi. Shundan so‘ng, antik davr adabiyotidan o‘zbek tiliga qilingan dastlabki tarjimalar paydo bo‘la boshladi. Bu borada Oybek, Asqad Muxtor, Erkin Vohidovlar samarali faoliyat ko‘rsatdilar. Mohir tarjimon Q. Mirmuhammedovning ko‘p yillik mehnati natijasida Homerning “Iliada” va “Odisseya” dostonlari o‘zbek tiliga o‘girildi.

Qadimgi yunon va Rim davri ijodkorlari, faylasuflarining asarlaridan qilinayotgan tarjimalar salmog‘ining oshib borayotganligi antik davr madaniyatiga bo‘lgan qiziqishning xali hamon yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Qadimgi yunon adabiyoti va uning asosiy xususiyatlari

Adabiyot xalq hayotining ko‘zgusidir. Shuning uchun antik adabiyotni o‘rganishni ham uni yaratgan xalqlar hayotini o‘rganishdan boshlash lozim bo‘ladi. Bu xalqlar qadimgi yunonlar va rimliklardir.

Miloddan oldingi II mingyillikda Yunoniston hududi va Egey dengizidagi orollarda ikki yirik markazlar nomi bilan Krit-Mikena deb atalgan, qadimgi madaniyat paydo bo‘lgan. Qadimgi yunonlarning tasavvuri bo‘yicha “muqaddas” Olimp tog‘iga makon qurgan ma’bud va ma’budalar haqidagi miflar ham aynan shu davrda yaratilgan. Krit-Mikena adabiyotining birinchi davri xalq og‘zaki ijodining uzoq asrlarini qamrab olgan bo‘lib, m.o. IX asrda yakunlanadi. Ushbu davr ijodi namunalari bizgacha yetib kelmagan va u haqidagi ba’zi ma’lumotlarni keyingi davr adabiyotidan, Qadimgi Misr va xett hujjatlaridan (Kichik Osiyoga hujum qilgan qabilalarning nomlari “*axayvasha*” va “*danauna*” tarzida berilgan bo‘lib, Homerning eposlarida ular yunonlarning “axey” va “danay” qabilalari deb ataladi) topish mumkin. Arxaik davrda bir necha asrlar

davomida shakllangan va m.o.VI asrda yozib olingan Homerning “Iliada” va “Odysseya” dostonlari to‘lalgacha yetib kelgan yagona namunalar hisoblanadi. 10 yil davom etgan Troya urushi va undan keyingi o‘n yillik voqealari aks etgan bu dostonlar epik qo‘shiqlar va rivoyatlar asosida maydonga kelgan. Agar *epos* – insonni o‘rab turgan olam va undagi voqealar haqida hikoya qilsa, *lirika* shaxsning ichki dunyosini hamda shoir va lirik qahramonning kechinmalarini ochib beradi. “Lirika” atamasi torli cholg‘u asbobi lira nomidan kelib chiqqan bo‘lib, “musiqa jo‘rligida ijro etilgan she’r” degan ma’noni anglatadi. Lekin, bu atama ancha keyin – m.av. III-II asrlarda Aleksandriya olimlari tomonidan iste’molga kiritilgan. Unga qadar “Melika” (*melos-qo‘shiq*) atamasi torli cholg‘u, birinchi navbatda 7 torli lira jo‘rligida ijro etiladigan qo‘shiqlarni ifoda etgan. Qadimgi yunon she’riyatida lirikaning ikki asosiy turi shakllangan bo‘lib, bular yakka xonanda tomonidan ijro etiluvchi – *monodik lirika* va ko‘pchilik tomonidan kuylanuvchi *xor lirikasi*. Shoir Pindarning asarlari *xor lirikasining* ilk namunalari bo‘lsa, *monodik lirikani* Sapfo va Anakreont she’rlarida kuzatish mumkin. Yunonlar lirik she’riyatni qo‘shiq, musiqa va hatto raqs bilan bog‘liq ravishda tasavvur qilganlar. Asta-sekin lirikaning *yamb* va *elegiya* deb atalgan turlari faqat o‘qishga moslashtirilgan janrga aylanib bordi.

Qadimgi yunon she’riyatida qofiya bo‘lmagan. Lirik asarlar ohangdorligini ta’minlovchi yagona vosita vazn bo‘lgan. Shu bois poeziyada vazn turlari takomillashib borgan. Alkey va Sapfo singari shoirlar nomi bilan ataluvchi vazn turlari jahon she’riyatidan abadiy o‘rin egallagan.

Miloddan oldingi VII-VI asrlar she’riyatida shaxsning fikr va o‘ylarini diniy-axloqiy yondashuv asosida talqin etish kuchli edi. M.o. VI asrda Ioniya bayoniy uslubdagi proza dunyoga keldi. Tarixiy va oddiy kishilar obrazlari aks etgan novellalar va Ezop nomi bilan bog‘liq masallar yaratildi. Afina madaniyatining rivojlangan davri m.o. V-IV asrlarga to‘g‘ri kelib, dramatik janrlar, ayniqsa, tragediya rivojlandi. Afina demokratiyasining qaror topishi davrin-

ing yirik shoiri Esxil oʻz tragediyalarida ijtimoiy va axloqiy masalalarni qalamga olgan boʻlsa, Sofokl erkin inson timsolini yaratdi. Komediya anʼanaviy shakllarni saqlagani holda, yangi ijtimoiy-satirik mazmun bilan boyidi, taraqqiy etdi. Bu davrda Aristofan asarlari yunon siyosiy va madaniy hayotida oʻtkir satira sifatida maydonga chiqdi. Individuallashgan personajlar bilan bir qatorda umumlashma hajviy obrazlar paydo boʻldi. Miloddan oldingi II asrda Rim istilosi natijasida Yunoniston madaniy hayoti tushkunlikka yuz tutib, faqatgina milodning birinchi asriga kelib, jonlanish paydo boʻldi va IV asrda qadimgi yunon adabiyoti inqirozga uchradi.

Qadimgi yunon adabiyoti quyidagi davrlarga boʻlinadi:

1. Krit-Mikena yoki Egey madaniyati(miloddan oldingi 2 ming yillikdan

miloddan oldingi XII asrgacha).

2. Homer davri adabiyoti(m.o. IX-VIII asrlar).

3. Yunon adabiyotining arxaik davri(m.o. V asr boshlarigacha).

4. Antik davr – m.o. V-IV asrlar. Ellin polislarining gullab-yashnash davri.

5. Ellinizm davri(ellin jamiyati adabiyoti) – m.o. VI-I asrlar.

6. Rim imperiyasi davridagi yunon adabiyoti – m.o. I asr oxiridan.

Qadimgi Sharq va Yangi davr Ovrupa adabiyotini bir-biri bilan bogʻlab turuvchi antik davr, yunon adabiyoti oʻz ahamiyati jihatidan jahon adabiyotining bir boʻlagi hisoblanadi.

Qadimgi yunon miflari va Homer dostonlari

Barcha xalqlarning adabiyoti singari Yunon adabiyoti ham ogʻzaki xalq ijodi zaminida paydo boʻlgan. Yunon folkloridan juda kam namunalar saqlanib qolgan boʻlsa ham, shularga asosan qadimda yunon xalqining anchagina boy ogʻzaki adabiyoti boʻlganligini aniqlash mumkin. Ibtidoiy jamiyat kishilarining tabiat haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi afsona va asotirlar yigʻindisi qadimgi yunon mifologiyasi tashkil etadi.

Antik davr madaniyatining, jumladan, yunon mifologiyasining jahon xalqlari taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri beqiyosdir. Yunon xalqining miflari umumbashariy madaniyatning asoslaridan biri bo'lib, u hozirgi zamon kishisining tasavvuri va tafakkuri tarziga chuqur kirib borgan. Mif(yunoncha mythos – rivoyat, hikoya, masal) – xalq xalq og'zaki ijodining eng qadim davrlarida paydo bo'lgan, voqelik(olam)haqidagi tasavvurlarni konkret obrazlar vositasida aks ettiruvchi rivoyaviy asarlardir. Mifologiya ko'plab miflardan tashkil topadi. Miflar olam va odam haqidagi hikoyalar bo'lsa-da, ularni tom ma'noda so'z san'ati hodisasi deb bo'lmaydi. Ular qadimgi odamlar uchun tafakkur shakli bo'lib, miflar vositasida olam sir-sinoatlari(olamning yoki insonning yaratilishi, quyosh chiqishi va botishi, shimol esishi va momaguldirak sababi va h.)ni bilishga intilganlar. Deylik, yunonlar chaqmoq chaqishini Zevsning, dengizdagi dahshatli dovullarni Poseydonning g'azablangani bilan izohlaganlar, inson taqdiridagi turfa evrilishlarda ilohlarning aralashuvini ko'rganlar.

Qadimgi yunon mifologiyasi yerda hayotning paydo bo'lishini, tabiatdagi hodisalarning yuz berishi sabablarini tushuntirishga bo'lgan urinishi sifatida, inson o'z atrof-muhitidagi o'rnini aniqlashga ojiz bo'lgan davrda paydo bo'lgan edi. Miflar yaratilishining o'zi insonning ijodga va o'z-o'zini bilib olishga qo'ygan ilk qadami edi. Tadrijiy suratda yunon zaminining turfa viloyatlarida vujudga kelgan ayrim asotirlardan qahramonlar va ularga homiylik qilgan ma'budlarning taqdirlari haqida butun boshli turkumlar tarkib topgan. Yurt kezib yurgan aed – qo'shiqchilar tomonidan ijro etilgan barcha afsonalar, madhiyalar va qo'shiqlar zamonlar o'tishi bilan Homer, Hesiod va boshqa ko'plab shoirlar tomonidan dostonlarga aylantirilgan. Eramizgacha V asrda yashagan qadimgi buyuk yunon shoir-dramaturglari – Esxil, Sofokl, Yevripidlar o'z tragediyalarini xudolar va qahramonlar haqidagi qadimgi asotirlar mazmuniga asosanib yaratgan edilar.

Zamonlar o'tishi bilan olam haqidagi mifologik tasavvurning o'rnini ilmiy bilimlarga va tabiat hodisalarini o'rganish natijalariga asoslangan qarashlar egalladi. Ilgari sirli tuyulgan ko'plab hodisalar ilmiy jihatdan asoslab berildi. Biroq shunga qaramay, miflar yo'qolib ketmadi, ular o'z hayotini adabiyotda davom ettirdi. Zevs, Prometey, Gerakl va boshqa qadimgi miflarning qahramonlari, turli davr yozuvchilarining asarlarida umrlarini davom ettirdilar.

Ma'lumki, tarixiy o'tmishdagi muhim voqealar to'g'risidagi qahramonlik dostonlari hamma xalqlarda, jumladan, o'zbek xalqida ham bor. Qadim yunon eposlarining ijrochilari o'n minglab satrlarni yoddan biladigan quvvai hofizasi noyob odamlar bo'lgan, ular turkum-turkum dostonlarni avlodlardan avlodlarga olib o'tib, unga o'z davrlarining ta'sirini, yuqi va unsurlarini singdirib boyitib, asarlar bilan birga o'z san'atlarini ham, usul va an'analarini ham meros qilib qoldirib kelganlar.

Homer ana shunday ijrochilarning eng so'nggilaridan, to'g'rirog'i dostonchilikning yangi davrini boshlab bergan xalq dahosi edi. U katta epik merosni saqlabgina qolmay, uni butun antik dunyoning ma'naviy sarchashmasi sifatida poetik tizimga solib, ikki o'lmas eposni ijod etdi. "Iliada" va "Odisseya" dostonlari yunon adabiyotining eng qadimgi yozma yodgorliklari hisoblanadi. Mazkur dostonlarning yaratilish vaqti, paydo bo'lishiga sabab bo'lgan sharoit haqida hech qanday ma'lumotlar yetib kelmagan. Har ikki doston bilan bog'liq ana shunday muammolar majmui "Homer masalasi" deb ataladi.

Homer o'zi afsonaviy shaxs. Uning tarjimai holidagi deyarli barcha faktlar bahsli. Bu nom qadim yunon tilida "ko'zi ojiz", "so'qir" degan ma'noni beradi. Demak, kuychi homerlar ko'p bo'lgan. Ammo ulardan biri, haqiqiy Homer butun antik dunyoda mashhur bo'lib, Homer vatani degan sharaflı nom uchun talashgan shaharlar o'nlab hisoblanadi. Bir qarashda, bu – umumlashgan bir nom. Ammo voqealari, davri, uslubi, obrazlar dunyosi jihatidan bir-birlarining davomi bo'lgan ikki dostonning har biri 24 qo'shiqdan iborat,

bir vazndagi buyuk eposlarning bu nomga qiyos qilinishi hamma jihatdan shu qadar tabiiy ediki, Homerning real shaxsligiga hech kim dalil bilan e'tiroz bildirilmadi.

“Homer masalasi” hali ham tamom hal qilingan emas. Chunki bu eposlarning yaratilishida yagona muallifning mavqeyini kamsituvchilar hali ham bor. Tahrir qilgan, tartibga solgan, goho esa hech qanday Homer bo'lmagan, bu dostonlar xalq qo'shiqlari sifatida, badiha tariqasida vujudga kelgan, degan fikrlar ham ilgari surilgan.

Homerni ikki dostonning yagona muallifi sifatida tan olishda fanga eposlarning o'zidagi yaxlit badiiy butunlik, noyob iqtidorga xos ijodiy individuallik, yuksak badiiy vositalarning betakrorligi yordam berdi.

Har ikki doston syujeti Troya urushi, ya'ni yunonlarning Troya (yoki Ilion) shahriga yurishi haqidagi afsonalardan olingan. Ularga ko'ra Troya shahzodasi Paris Sparta shohi Menelay saroyida mehmon bo'ladi. Lekin u Menelayning bir talay boyliklarini va malika Yelenani o'g'irlab ketadi. Bundan g'azablangan Menelay va ukasi, Miken podshosi Agamemnon barcha yunon viloyatlaridan katta qo'shin to'playdi va Troyaga yurish qiladi. Biroq o'n yil davomida Agamemnon qo'shini Troya shahri darvozasi oldida samarasiz jang olib boradi. Faqat ayyorlik yo'li bilan – yog'och ot ichida yashiringan holda shaharga kirib uni kulini ko'kka sovuradilar. Yelena Menelayga qaytariladi. Lekin yunon jangchilarining ortga qaytishi oson kechmaydi. Ularning ko'pi yo'lda yoki qaytganidan so'ng halok bo'ladilar, ba'zilar uyga qaytguncha dengizlarda sarson-sargardon kezadi. Ana shu voqealar asos bo'lgan afsonalar yunon mitologiyasining Troya turkumiga asos bo'lgan. Biroq, bu turkumga kirgan afsonalar to'liq emas, balki ikkita kichik voqeasigina hikoya qilinadi. Agar “Iliada”da troya urushining o'ninchi yilidagi bir hodisa tasvirlangan bo'lsa, “Odisseya” dostonida ham shu holatni ko'ramiz. Asarda Odisseyning urushdan qaytishi, o'zga yurtlarda sarson-sargardon bo'lishi va nihoyat o'ninchi yili vataniga qaytib kelishi haqida hikoya qilinadi.

Homer dostonlarini, ayniqsa “Iliada”ni o‘qiganda, shunday katta miqyosli ma’lumotlarning ajoyib mahorat bilan puxta kompozitsiya qilinganligini ko‘ramiz. Ko‘p qavatli syujet chiziqlari, barcha mavzu va motivlar, barcha personajlarning taqdirleri bosh g‘oyaga xizmat qilib, ma’nodor yakun topadi. Dostonning tuguni, fojearning badiiy yechimi, barcha badiiy vositalar bosh mavzu va bosh qahramon obrazi atrofida birlashgan jips tizimni tashkil etadi.

Yunon xalqining yashash tarzi, xislat va fazilatlarini ifoda etgan “Iliada” va “Odisseya” dostonlari qadim zamonlardan oq mo‘tabar kitoblarga aylangan: baxshilar ularni turli bayramlarda ijro etganlar, o‘quvchilar ularni o‘qib savod chiqarganlar. Homer dostonlarining adabiy usullari yunon shoirlari uchun o‘zgarmas namuna sifatida xizmat qilgan. Ko‘plab jahon tillariga tarjima qilingan “Iliada” va “Odisseya” dostonlari olimlar, adiblar va muhlislar diqqatini hamon o‘zlariga jalb etib, ularni ko‘plab ilmiy tadqiqotlar o‘tkazishga, go‘zallik namunalaridan ibrat olishga undaydi. Jumladan, XX asrning buyuk irland yozuvchisi Jeyms Joys “Uliss” (Odisseyning ikkinchi nomi) romanini yozishda “Odisseya” dostoni tizimidan foydalangan.

Qadimgi yunonlar nazarida Homer qatorida turadigan ikkinchi ulug‘ shoir **Hesiod (m.o.VIII-VII asrlar)** hisoblangan. Hesiodning hayotiga doir ma’lumotlar kam bo‘lsada, tarix sahifalarida saqlanib qolgan. U qadimgi yunon adabiyotidagi hayoti haqida aniq ma’lumotlar yetib kelgan birinchi ijodkor sanaladi. Uning otasi Kichik Osiyoning Kim degan yerida tug‘ilgan, keyinchalik Yunonistonning asosan dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi Beotiya viloyatiga ko‘chib o‘tgan. Shoir o‘zi haqidagi ba’zi bir ma’lumotlarni qadimgi yunon adabiyotidagi didaktik eposning birinchi namunasi bo‘lgan “Mehnat va kunlar” dostonida keltiradi, ya’ni u otasi kabi yoshligidan dehqonchilik bilan shug‘ullangan, shu bilan birga Yevbeya orolida o‘tkazilgan rapsod(baxshi)lar musobaqasida qatnashib, faxrli sovrinni qo‘lga kiritgan. Hesiod qadimgi yunonlar nazarida Homer bilan bir safda turuvchi ulug‘ shoir bo‘lgan.

Yunon qahramonlik eposi oʻz ichiga didaktik elementlarni ham qamrab olgan, jumladan, Homer dostonlaridagi Nestorning oʻgit va nasihatlari didaktik poeziyaga misol boʻla oladi. Biroq, Hesiodning “Mehnat va kunlar” dostoni inson mehnatining ulugʻvorligi, adolatning barqarorligi va mehnat ahlining tirikchiligi yoʻlida uchraydigan boshqa turli-tuman masalalar haqida inisi Persga qarata aytilgan pand-nasihatlar tarzida yozilgan *birinchi didaktik* asardir.

“Mehnat va kunlar” dostonining ijodkori hayotning jamiki boyliklari faqat mehnat tufayli bunyod etilganligini asarning boshidan oxiriga qadar qayta-qayta takrorlaydi. Doston oʻzining zamonaviy mazmuni, ajoyib realistik lavhalari bilan yunon adabiyoti tarixida favqulotda muhim oʻrinni egalladi.

Mazkur asarda Hesiod mustahkam oila xususidagi qarashlarni ham bayon etadi. Unga koʻra er kishi ishq-muhabbat ehtiroslaridan oʻzini tiyishi, oʻttiz yoshga toʻlganda yosh qizga uylanishi lozim deb maslahat beradi. Chunki yosh qizlarni nozik axloq qoidalariga oʻrgatish oson kechadi. Hesiod oilada oʻgʻil bittadan koʻp boʻlsa to-morqani taqsimlashda muammolar paydo boʻlishidan ogohlantiradi.

“Mehnat va kunlar” dostonidan tashqari yana ikkita doston – “Teogoniya” va “Ayollar jadvali” asarlari Hesiod nomi bilan bogʻlanadi.

“Teogoniya” (“Maʼbudlarning paydo boʻlishi”) dostonida qadimgi yunonlarning Xaos va yerdan paydo boʻlgan koinot, Uran(Osmon), Kron va Zevs boshqargan turli maʼbudlarning kelib chiqishi haqidagi tushunchalari, mifologik eʼtiqodlari bayon qilinadi. Muallifning taʼkidlashicha, Zevs taxtni koʻplab jinoyatlar sodir etgan otasidan tortib oladi va hokimiyatini mustahkamlash uchun Kronning qarindoshlari boʻlgan titanlarga qarshi mashaqqatli kurash olib boradi. Titanlar va dahshatli maxluq Tifoyga qarshi olib borilgan janglarning bayoni, Samoda va yerda odil tartib oʻrnatgan qudratli hamda dono hukmdor Zevsni ulugʻlash asarning kulminatsiyasini tashkil qiladi.

“Ayollar jadvali” ham mazmun jihatidan “Teogoniya” dostoniga ancha yaqin boʻlib – asar biror maʼbuddan atoqli qahramon farzand koʻrgan ayollarga bagʻishlangan. Dostondan turli hajmdagi parcha-

lar saqlanib qolgan bo'lib, ahamiyatli jihati shundaki, ularda Homer dostonlarida uchramaydigan, lekin keyingi davrlarda xor lirikasi va tragediyalarda keng foydalanilgan miflar keltirilgan.

M.o. VI asrda didaktik epos negizida falsafiy doston janri shakllandi va Hesiodning "Teogoniya" asari an'analari shoir-faylasuflar Ksenofan(tax. m.o. 565 – 470 y.), Parmenid(m.o. VI asr oxiri – V asr boshlari), Empedokl(tax. 495 – 435 y.) tomonidan davom ettirildi.

Antik davr tanqidchiligi Hesiod bayon uslubiga xos quruqlikni inkor etmagan holda dostonlarning tarbiyaviy ahamiyatiga yuksak baho berganlar. Tarixchi Gerodot (m.av. V asr) ikki daho shoir – Hesiod va Homer ellinlarga ma'bud va ma'budalarning kelib chiqish tarixini bayon qilish bilan birga ularning ismlariga epitetlar bilan ta'rif berganini ta'kidlagan edi.

Ezop (Akadroz)(tax. mil.av. VI asr) Masalchilikning otasi deb hisoblangan yarim afsonaviy Ezop – miloddan oldingi VI asrda yashagan. Rivoyatlarga qaraganda, aslida u frigiyalik qul bo'lib, keyinchalik ozod qilingan. Lidiya shohi Krez saroyida xizmatda bo'lgan, Delfada yerli xalq bilan bo'lgan janjalda qoyadan uloqtirib o'ldirilgan. Antik davrda ma'lum bo'lgan deyarli barcha masallarning syujeti Ezopniki deb hisoblangan. Ular miloddan avvalgi V-IV asrlardan boshlab to'planib, yozib olingan va "Ezop masallari" kitobiga kiritilgan. Milodiy X-XV asrlardagi qo'lyozmalarda 300 dan ortiq shunday masal saqlanib qolgan.

Aksariyat syujetlari Shumer og'zaki va yozma adabiyotiga borib taqaluvchi Yaqin Sharq masallariga yaqin turuvchi Ezopning nasriy masallari g'oyaviy jihatdan tushkunlik va umidsizlik ruhida yozilgan, personajlari (asosan, hayvonlar) o'ta shartli. Voqealar ixcham bayon qilinib, pand-nasihat bilan yakunlangan, tili sodda, jonli tilga yaqin. Masalchining ismi bilan yashirin ma'nosi bo'lgan fikrlar *ezop tili* deb atala boshlagan. Ovrupa asalchiligi syujetining asosini Ezop masallari tashkil etgan. Ezopning ta'sirini keyingi davr asalchilarining deyarli barchasida, jumladan, fransuz yozuvchisi Lafonten(XVII asr), nemis adibi Lessing(XVIII asr), rus asalnavisi

Krilovda sezish mumkin. “Dehqon bilan o‘g‘illari”, “Bog‘bon bilan o‘g‘illari”, “O‘g‘ri bilan onasi”, “Yolg‘onchi cho‘pon” masallardagi syujet va motivlarni o‘zbek xalq ertaklari (“Birlashgan o‘zar” ertagi), A. Navoiyning “Hayrat ul abror” asaridagi “Yolg‘onchi cho‘pon” hikoyatida uchratish mumkin.

Qadimgi Yunonistonda she‘riyatning oddiy turlari hisoblangan yamb va elegiya bilan birga VII-VI asrlarda monodik ya‘ni, yakkaxon lirika ham taraqqiy etgan. She‘riyatning bu turi xalq adabiyoti va musiqaning ta‘siri ostida paydo bo‘lgan. Kichik Osiyoning g‘arbiy qirg‘og‘idagi Lesbos orolida tug‘ilib o‘sgan ikki ulug‘ shoir – Alkey va Sapfo o‘zlari ixtiro etgan turli-tuman vaznlar bilan monodik lirikani yuksak san‘at darajasiga ko‘targanlar.

Alkey (m.av. 630–640 yy. tug‘.) Lesbos orolining poytaxti Mitilena shahrida badavlat oilada tug‘ilgan. Shoir, taxminan miloddan oldingi VII – VI asrlar o‘rtasida ijod qilgan. Bu davrlarda zodagonlar bilan quyi tabaqa o‘rtalaridagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar juda keskinlashib ketgan edi. Uning ijodida siyosiy kurashlar, fuqarolar urushi, muhojirlar hayotini aks ettirish asosiy o‘rinni egallagan bo‘lsada, muhabbat mavzularida ham juda ko‘p jo‘shqin misralar yaratgan. Lesboslik shoira binafsha soch, nozik tabassumli, Sapfo sharafiga ham she‘rlar bitgan.

*Binafsha soch ey Sapfo,
Hushtabassum, musaffo.
Senga bir so‘z aytgim bor,
Ammo yo‘l qo‘ymaydi or.
(Erkin Vohidov tarjimasi)*

Alkey o‘z she‘rlarida Lesbos taxtiga o‘tirgan Pittakni tanqidga olganligi sababli uzoq o‘lkalarda quvg‘inda yashashga majbur bo‘lgan.

Yakkaxon lirikaning vazni rang-barang, baytlari esa g‘oyatda nafis bo‘lgan. Shoir ixtiro qilgan turli-tuman vaznlar bilan monodik lirikani mislsiz yuksak san‘atkorlik cho‘qqisiga ko‘tardi. Alkeydan

keyin jahon she'riyatida abadiy o'rnatilib qolgan bir vazn hamon ulug' shoirning nomi bilan ataladi.

Alkey o'z she'rlarida ertangi kuniga katta umidlar bog'lamaydi. O'zi yashayotgan polisni to'lqinlar taloto'pi ichra dengizda suzayotgan kemaga qiyoslaydi. Shoir Siyosiy mazmundagi she'rlardan tashqari, quvonch va qayg'u, muhabbat izhori, qahraton qish va jazirama yoz mavzularida, dasturxon atrofidagi gurung qo'shiqlarini ham yaratgan. Bu qo'shiqlar ijodkorning ulfatlari oldida o'z tuyg'u hamda fikrlarini bayon etish vositasi bo'lgan. Ularning aksariyati qayg'u va alamlarni unutish uchun mayxo'rlik qilishga undov bilan tugallanadi. Alkey o'z qo'shiqlarida "may bor joyda haqiqat bor", "may-insonlar ko'zgusi" degan iboralarni qo'llagan.

Qadimgi Yunonistonda Alkey she'rlarining g'oyat keng tarqalganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Shoirning asarlari Aleksandriya olimlari tomonidan mazmuniga qarab, o'n jildga ajratilgan.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Alkeyning she'rlari o'zining muxtasarligi, tilining ravonligi, misralarning nafis va ohangdorligi hamda o'lehovlarning rango-rangligi bilan antik dunyo kishilarini o'ziga maftun etgan va keyingi davrlar adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Sapfo (m.av 612-yili tug'ilgan) Alkeyning zamondoshi va vatandoshi bo'lgan shoira Sapfo zodagon oilasida tug'ilgan. Mitilana hukmroni Pittak davrida bir necha yil Sitsiliya orolida quvg'inlikda bo'lgan. Vataniga qaytib kelgach, maktab ochib, bu yerda yosh qizlarni turli bilimlarga: musiqa, ashula, raqs va she'r to'qishga o'rgatadi. Maktabda nafaqat Yunonistonning uzoq-yaqin yerlaridan, hattoki boshqa mamlakatlardan kelgan qizlar ta'lim olgan.

Qadimgi manbalarda Sapfoning o'nta kitob yozgani haqida ma'lumotlar keltirilgan. Biroq bularning barchasi, nasroniy ruhoniylarining amriga ko'ra, IX asrda yondirib yuborilgan. Alkey ijodi uchun asosan ijtimoiy-siyosiy voqealar zamin bo'lgan bo'lsa, Sapfo she'riyati asosiy mavzusi shaxsiy kechinmalar, yurak tuyg'ulari bilan chegaralangan; deyarli yagona mavzu – sevgi va go'zallikdir.

Bizgacha yetib kelgan she'riy parchalarda muhabbat nash'asi, yor vasliga yetish shodliklari haqida hikoya qiluvchi misralar bor. Lekin Sapfoning aksariyat baytlaridan xotin kishining yurak dardlari – rad etilgan muhabbat, ayriliq, hijron, rashk va intizorlik sadolari eshitiladi, shoira o'zining muhabbat yo'lida chekkan iztiroblari, dog'u hasratlari haqida nola qiladi. Antik davr kishilari ulug' shoirani faqat dardmand ma'shuqa sifatida taniganlar.

Sapfoning ikkita she'ri to'la holda yetib kelgan. Afroditaga atalgan mazkur she'rlardan birida, shoira sevgi ma'budasiga iltijo qilib, ishq dardida o'rtangan qalbiga tasalli berishini, musibatli damlarda ko'makdosh bo'lishini so'raydi. Ikkinchi she'rda esa Sapfo mahbuba husnining sehrli jozibasini ta'riflaydi. Antik dunyoda o'tgan qalam ahli orasida ishq sharorasini bunchalik jo'shqin ifodalagan birorta shoirni topib bo'lmaydi.

*Tangri ulkim, sening jamoling,
Husn ichra buyuk kamoling
Ko'z oldida erur har zamon.
Bahra olur takallumingdan,
Lazzat topur tabassumingdan,
Muhabbating mulkiga sulton.
Sening chehrang, go'zal dilrabo,
Ko'z oldimda bo'lganda paydo
Ko'ksim yonur, tilim bo'lur lol.
Goh muz titroq chirmashar tanga,
Goh vujudim chulg'ar alanga,
Men behudman, men oshuftahol.
Borlig'imda otash hayajon,
Ko'z oldimni qoplab zimiston,
Oyog'imda turolmam xasta.
Boshlarimdan quyar sovuq ter;
So'lgan o'tman, tortar meni yer;
Nafasim yo'q, so'naman asta...*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Ishqiy she'rlardan tashqari Sapfo epitalamalar (nikoh to'yi qo'shiqlari) ham ijod qilgan. Qadimda o'zimizning "yor-yor"lar qabilidagi bunday qo'shiqlarni qiz-juvonlar, yigitlar aytib kelinchakni kuyovning uyiga kuzatib borganlar.

Sapfo ijodining butun mohiyati, olamshumul tarixiy ahamiyati she'riyatda insonning ichki hissiyot dunyosini, go'zallik olamini ochganligidadir.

Shoiraning yunon she'riyatining vazn doiralari yanada kengaytirishi natijasida lirikaning ravon va ohangdor bo'lishiga keng yo'l ochildi. Sapfo she'rlari atoqli shoir E.Vohidov tomonidan o'zbek tiliga o'girildi.

Qadimgi yunon dramasi

Miloddan oldingi VII-VI asrda shakllangan yunon quldorlik jamiyati V asrda o'zining yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. V-IV asrlar adabiyoti Afina shahri joylashgan viloyat nomi bilan "yunon adabiyotining attika davri" deb ataladi. Afina davlatini boshqargan Perikl(500–429) poytaxtgacha butun Yunonistondan faylasuf, olim, shoir, haykaltaroshlarni to'pladi.

Taraqqiyot bosqichi mobaynida barcha xalqlar qo'shiq aytib, raqs tushib bajaradigan turli rasm-rusumlar bo'lgan. Drama adabiyotning alohida turi sifatida antik davrda shakllandi. Dramada asosiysi hikoya yoki bayon qilish emas, harakat bo'lgan(yunoncha drama so'zi "harakat" ma'nosini bildiradi). Dramada ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro suhbatlar – dialoglar, munosabatlar, ularning xatti-harakatlari, qarama-qarshiliklar va ularning yechimi tasvirlanadi.

Yunon dramaturgiyasining barcha turlari – tragediya, komediya, satirlar dramasi dehqonlarning homiylari bo'lgan ma'budalar Demetra va Kora sharafiga kuylagan qo'shiqlar hamda may, shodlik va hosildorlik ma'budi, taka qiyofasidagi Dionisga bag'ishlangan marosimlar asosida maydonga kelgan. Afsonalarda hikoya qilinishicha, Dionis Zevs bilan Semela degan qizdan tug'ilgan. Dionis o'zining

odamsifat, ammo dumdor, echki tuyuq hamrohlari – satirlar bilan birga dunyoni kezib yurgan paytlarida, insonning og‘ir va g‘amgin hayotini ko‘radi-da, odam bolasini baxtiyor va xushnud qilish niyatida, ma‘budlar taomi amvroziyani keltirib bermoqchi bo‘ladi. Ma‘budlar buni sezib qolgach, Dionis amvroziyani yerga ko‘mib qochadi. Birmuncha vaqtdan so‘ng bu yerda tok navdalari unib chiqadi, uning mevalari odamlarga baxt va shodlik keltiradi. Bundan qahrlangan Zevs, o‘g‘lini Olimp tog‘idan badarg‘a qiladi. yerda Dionis og‘ir musibatlar chekib, vafot etadi. O‘g‘lining o‘limidan so‘ng Zevs uning gunohlaridan kechib, Dionisni ma‘budlar qatoriga qabul qiladi. Dionis odamlarga har yili ikki marta o‘z sharafiga bayram o‘tkazishni vasiyat qiladi. Shundan e‘tiboran Dionis hosildorlik, may, shodlik va sarxushlik rahnamosi bo‘lib qoladi. Ularga bag‘ishlangan maqtoov qo‘shiqlar – difiramblarni kuylovchi xorga shoir Fespis birinchi akterni qo‘shgandan so‘ng u dramatik janrga aylandi. Tragediya prolog (ekspozitsiya)dan boshlangan va orxestruga xor chiqib, tomoshabinlarga voqeaning mohiyatini aytib bergan. Shundan keyin dialogik qismlar – akterni korifey(xorning rahbari) bilan yoki ikki-uch akterni suhbatlari bilan davom etgan va “eksod”(xotima) bilan yakunlangan. Aristotelning yozishicha, tragediya “trago” va “oide” so‘zlaridan kelib chiqib, “taka qo‘shig‘i”ma‘nosini anglatadi. Yunon shoir-dramaturglari, jumladan – Esxil, Sofokl, Yevripidlar ham o‘z tragediyalarini xudolar va qahramonlar haqidagi qadimgi asotirlar mazmuniga asoslanib yaratgan edilar.

Bayramlardagi hushchaqchaq hazillardan “comos” va “oide”(komediya), ya‘ni masxarabozlar qo‘shig‘i paydo bo‘lgan. Keyinroq tragediya va komediya o‘rtasida “satirlar dramasi” shakllandi. Bu janrning ijodkori m.o. V asrda yashagan shoir Pratim hisoblanadi.

Dramaning barcha turlari diniy marosimlardan paydo bo‘lganligi sababli, qadimgi yunonlar ularning barchasiga yuksak e‘tiqod bilan qaraganlar. Teatr tomoshalari davlat tasarrufidagi muhim siyosiy

hamda tarbiyaviy tadbirlardan biri sanalgan. Ikkinchidan, Dionisiy marosimlari bilan bogʻliq boʻlganligi uchun ushbu tomoshalar yiliga uch marotaba oʻtkazilgan va bir necha kun davom etgan. Yunonlar bu marosimlarga shunchaki bir ermak deb emas, balki muhim diniy bayram deb qaraganlar. Qadimgi Yunonistonda barcha oʻyinlar singari, teatr tomoshalari ham musobaqa shaklida oʻtkazilgan. Tragediyanavis shoirlar mazmunan bir-biri bilan bogʻliq 3 ta tragediya va 1 ta satirlar dramasini hakamlar hayʼatiga taqdim etganlar. Komediyanivis shoirdan faqat bitta asar talab etilgan.

Yunon adabiyotining barcha janrlari kabi, tragediyaning mavzulari ham asosan mifologik afsonalardan olingan. Agarda dastlabki davrlardan bu mavzular Dionis haqidagi rivoyatlar bilan bogʻliq boʻlgan boʻlsa, keyinchalik shoirlar boshqa maʼbudlar va qahramonlar haqidagi afsonalarga murojaat qila boshlaganlar. Biroq, shu bilan birga, tragediya mualliflari mavzu tanlaganlarida ham, faqat zamona talablariga hamohang miflarni olib, ularni birmuncha oʻzgartirib, moslashtirib, shular misolida oʻz davrlarining muhim masalalarini hal etishga intilganlar, mifologik qahramonlarning kurash va toʻqnashuvlari, ularning xatti-harakatlari oʻsha davr tomoshabinlari uchun axloq va odobning namunasi, ijtimoiy xulqning andazasi sifatida talqin etilgan; ana shu afsonaviy qahramonlarning qilmishlari timsolida tragediyanavis shoirlar oʻz zamondoshlarini yuksak maʼnaviylik, vatanga sadoqat, insoniy burch gʻoyalarida tarbiyalashni koʻzlaganlar.

Esxil ijodi (mil.av 525–456-yy). Bizga maʼlum boʻlgan qadimgi yunon fojeanavisi Esxil chin maʼnoda “tragediyaning otasi” deb tan olingan.

Shoirning hayotiga doir maʼlumotlar kam saqlanib qolgan. U taxminan 525-yili Elevsin shahrida yirik zamindor oilasida dunyoga keldi. Bu yillar yunonlarning fors istilochilariga qarshi mustaqillik uchun kurash olib borgan davri edi. Shoir oʻz hayotida yirik ijtimoiy va siyosiy voqealarning shohidi boʻlgan(Marafon yaqinidagi forslar ustidan qozonilgan gʻalaba(m.o. 490-y.), m.o. 483-yili Salamin oroli

yaqinida fors flotining tor-mor qilinishi, 479-yili forslarning Plateyadagi magʻlubiyati, Afina davlatida pul munosabatlarining mustahkamlanishi).

Keyinchalik oʻz mamlakatidagi mavjud tartiblardan norozi boʻlgan Esxil Afinani tark etib, Sitsiliyada qoʻnim topadi va m.o.456 yilda Gela shahrida vafot etadi.

Qahramonlik afsonalarini (asosan Homer asarlari syujetidan foydalangan)asosiy manba qilib olgan Esxil 21 yoshida ilk bor dramatik shoirlar musobaqasida qatnashadi va 40 yoshida birinchi marta gʻalaba qozonadi.

Qahramon hayoti uchta tragediyada aks ettiriladi va mifologik syujet asosida yozilgan satirlar dramasi bilan yakunlangan. Qadimgi adabiyotshunoslarning zikr etishlaricha, u 90 ga yaqin tragediya yozgan boʻlib, bizgacha faqat 7 tasigina yetib kelgan(“Iltijogoʻylar”, “Eroniylar”, “Zanjirband Prometey”, “Fivaning yetti dushmani”, “Oresteya” trilogiyasini tashkil qiluvchi “Agamemnon”, “Xoeoforlar”, “Evmenidalar”).

Aristotelning “Potika”sida yozilishicha Esxil birinchi boʻlib, akterlar sonini bittadan ikkitaga oshirgan, xor partiyasini kamaytirgan va dialog asarning asosiy elementiga aylantirilgan.

Shoir ijodining ilk namunasi “Iltijogoʻylar” tragadiyasi boʻlib, bizgacha uning birinchi qismi yetib kelgan. Asar syujeti shoh Danayning 50 ta qizi haqidagi afsonadan olingan. Yunon adabiyotidagi zamonaviy mavzuda yaratilgan yagona asar, “Eroniylar” tragediyasi Eron-yunon urushiga bagʻishlangan.

Esxilning saqlanib qolgan tragediyalari uning ijodini uchta davrga boʻlish imkonini beradi: 1) Ilk pyesalarida (“Iltijogoʻylar”, “Eroniylar”) asosiy rolni xor ijro etadi. 2) “Zanjirband Prometey”, “Fivaning yetti dushmani” asarlarida markaziy qahramon obrazi gavdalanadi, dialogga katta oʻrin beriladi. 3) “Oresteya” asarida kompozitsiya birmuncha murakkabashtiriladi, ikkinchi darajali obrazlar asar dramatzimini kuchaytirishga xizmat qiladi. Uchinchi akterdan foydalanila boshlanadi.

“Zanjirband Prometey” qadimgi yunon afsonalari asosida yaratilgan. Ularda hikoya qilinishicha, Prometey suv va tuproqdan dastlabki odamlarni bunyod etgan. Ma’buda Afina esa jonbaxsh nafasi bilan ularga hayot bag’ishlagan. Lekin ma’budlar hukmdori(Olimp) odamlarni butunlay yo’qotib yuborishga qasd qiladi: odamlardan olovni yashirib, ularni sovuqda, zulmatda tutadi.

Titanlardan bo’lgan Prometey, Olimp mehrobidan muqaddas olovni o’g’irlab, odamlarga keltirib beradi. Shundan boshlab yerda yangi hayot quloch yozadi, endi odamlar o’zlarini erkin va qudratli his qila boshladilar. Bu “shakkoklikdan” g’azabl原因an Zevs uni qoyaga zanjirband qilishni buyurib, ming yillar davomida azoblaydi. To Gerakl kelib ozod etmagancha zanjirband Prometeyga Zevsning qanotli iti – jeztumshuqli burgut misli ko’rilmagan azoblarni beradi, har kuni uning jigarini cho’qib, qonini ichadi...

Esxil o’z asarlarida ma’budlarni yoki biror maqsad yo’lida kurashuvchi, bukilmas irodali kishilarni tasvirlaydi. “Zanjirband Prometey” hamon inson tafakkurining mangu durdonasi, qadimiy yunon fojia-navisining nodir asari sifatida yashab kelmoqda.

Sofokl (mil.av. 496–406-yy.) Sofokl m.o. 496-yili Afina yaqinidagi Kolon degan joyda, qurol-aslaxa korxonasi xo’jayinining oilasida tug’ilgan. Adabiy faoliyatini ancha erta boshlagan bo’lib, m.o. 468 yili birinchi marta dramaturg sifatida maydonga chiqadi, 28 yoshida adiblar musobaqasida o’z ustozlari Esxilni mag’lub etib, Plutarx qo’lidan qimmatbaho sovrin olgan va hammasi bo’lib musobaqalarda 24-marta g’olib bo’lgan.

Sofokl m.o. 441-yili oliy lavozim – strateglikka saylanadi. Xukmdor Perikl bilan yaqin do’stona munosabatda bo’lgan. U butun umrini shonu-shavkatda o’tkazib, m.o. 406-yili vafot etgan. O’limidan keyin buyuk zotlarga ko’rsatiladigan izzat-ikrom ko’rsatilib, har yili qabri ustida qurbonlik qilish taomilga aylangan. Shoirning 123 ta pyesasidan yettitasigina saqlanib qolgan. 1912-yili “Izquvarlar” satirlar dramasi-dan katta parcha topilgan.

Sofokl Esxil boshlagan ishni davom ettirib, tragediyani tantanalilik lirika qo'shiqdan chinakam dramaga aylantirishda katta xissasini qo'shdi. Agar Esxil asarlarida oliy kuchlar inson yurish-turishida faol ishtirok etgan bo'lsa, Sofokl qahramonlari mustaqil harakat qilib, boshqa kishilarga nisbatan munosabatlarini ham o'zlari belgilaydi. Shoirni to'qinlantirgan muammolar endi avlod taqdiri bilan emas, balki alohida shaxs taqdiri bilan bog'liq bo'ldi. Bu mazmunan bog'langan trilogiyalardan voz kechishga olib keldi. Sofoklda har bir asar alohida badiiy yechim va muammoga ega bo'ldi.

Dramaturg o'z ijodi davomida xorni chiqarib tashlamagan bo'lsa ham unda xor qo'shiqlari qisqarib bordi va bu voqealar sur'ati tezlashdi. Sofokl tomonidan kiritilgan yana bir yangilik – dramaga uchinchi akterning kiritilishi bo'ldi. Aristotelning “Poetika” da xabar berishicha, buyuk dramaturg sahna san'ati nazariyasi bo'yicha ham ko'p yangiliklar kiritgan: xor tarkibini o'zgartirgan, musiqiy parchalar joriy etgan, teatr dekoratsiyasi qo'llagan. Gyotening aytishicha, “Sahna san'atini Sofoklchalik hech kim bilmagan”.

Uning “Shoh Edip”, “Antigona”, “Edip Kolonda” tragediyalarining syujeti afsonalarning Fiva turkumidan olingan. “Elektra”, “Filoklet”, “Ayaks” asarlari Troya afsonalari mavzusida yozilgan bo'lsa, “Traxinalik ayollar” Gerakl haqidagi rivoyatlar asosida yozilgan.

Qahramonlarning tabiatini chuqurroq ochish maqsadida Sofokl turli usullarni qo'llaydi. Ulardan biri taqqoslash usulidir. Ikki qahramonni yonma-yon qo'yib tasvirlashning eng mohir namunasini “Antigona” tragediyasida ko'ramiz. Sofokl ajoyib obrazlari bilan bir qatorda, dramatik voqealarni ustalik bilan bir-biriga bog'lagan san'atkor sifatida ham mashhur.

Sofokl “Shoh Edip” tragediyasida yunon san'atining “kuch va vositasigina emas, zamini ham bo'lgan” mifologiyadan keng foydalangan. Odatda miflarning bir qancha variantlari bo'lib, dramaturglar ularni o'zgartirib, o'z g'oyalariga moslab, ijodiy qayta ishlaganlar. “Shoh Edip” bunga misol bo'la oladi. Edip haqidagi mif

Homerning “Odisseya”sida ham bor edi. Ammo Sofokl unga juda aniq psixologik ishlov beradi, uni “qismat fojeasi”dan chinakam insoniy dramaga aylantiradi. Edipning o‘z umri sirlarini bilish jarayoni unga mudhish taqdirni ochibgina qolmay, o‘z aybiga iqror bo‘lishga ham olib keladi. Inson o‘z qilmishlariga o‘zi mas’uldir: inson bezavol va beajal tangrilardan shu bilan farqlanadiki, uning hayoti doimiy kurashlarda, har qanday g‘ovlarni, qismatni yengib o‘tish uchun intilishda o‘tadi.

Mifda mana shu qismat birinchi o‘rinda turadi. Sofokl tragediya-sida esa taqdir qahramon yo‘lida bir rishta xolos. Edip umuminsoniy ahamiyatga ega bo‘lgan chuqur va murakkab obrazga aylanadi.

Antik davrdagi hech qaysi dramaturgning asari jahon adabiyotida “Shoh Edip” tragediyasi kabi chuqur iz qoldirmagan. Bu asar ta’sirida XVIII asr oxiri XIX boshlarida Ovrupa adabiyotida “Taqdir tragediyasi” deb atalgan adabiy oqim paydo bo‘ldi va u Shekspirning “xarakterlar” tragediyasiga qarshi qo‘yildi.

Yevripid (mil.av. 480–406-yy) Qadimgi yunon tragediyasining yana bir vakili Yevripid Afina yaqinidagi Salamin orolida tug‘ilgan. Antik davr adabiyotining uch buyuk vakili haqida quyidagi rivoyat bog‘lab turgan: Salamin yaqinidagi g‘alaba nishonlanayotganda(m.o. 480) Esxil g‘olib askarlar safida bo‘lgan. G‘alaba bayramida uyushtirilgan o‘yinlarda Sofokl o‘zini ko‘rsatgan va xuddi shu kuni dehqon Mnesarx oilasida Yevripid dunyoga kelgan.

M.o. V asr oxirida komediyanavislar shoirga ko‘p ta’na va malomatlar yog‘dirdilar. U Makedoniyaga ko‘chib ketishga majbur bo‘ladi va shu yerda vafot etadi.

Yevripid teatr musobaqalarida uch marta g‘olib chiqqan. O‘z davrida qadrlanmagan shoir keyingi asrlarda(ellinizm davrida) xalqning eng sevimli tragik shoiriga aylanadi. U jami 92 ta asar yozgan bo‘lib, bizgacha 19 tasi yetib kelgan. Masalan: “Alkestida”, “Medeya”, “Geraklidlar”, “Ippolit”, “Elektra”, “Andromaxa”, “Troyalik ayollar” tragediyalari. Bu asarlarning barchasi Sofokl va Esxil singari mifologik afsonalar mavzusida yozilgan. yevripid o‘z

asarlarida zamonasining turli-tuman muammolari bilan birga psixologik muammolarni ham qo'yadi. Yunon shoiri jahon adabiyotida avvalambor, ayollar obrazi va ularning psixologik qiyofasini mahorat bilan tasvirlagan adib sifatida mashhurdir.

Uning eng kuchli tragediyalaridan biri m.o. 431-yili Afina sahnasida qo'yilgan "Medeya" hisoblanadi. Asar syujeti "Argonavtlar" haqidagi afsonadan olingan. Bir qancha yunon pahlavonlari Yason boshchiligida oltin qo'y junini olib kelish uchun "Argo" kemasida Kolxida eliga jo'naydilar. U yerda podshoning qizi, quyosh ma'budi Geliosning nabirasi go'zal Medeya Yasonni sevib qoladi, uni deb ota-onasi, vatanidan voz kechadi, akasini o'ldiradi. Oltin qo'y junini Yunonistonga olib kelgach, ular turmush quradilar. Bir qancha muddat o'tgach, Yason Korinf shohi Kreontning qizi Glafkaga uylanmoqchi bo'ladi. Yevripidning asari xuddi ana shu joydan boshlanadi. Bevafoqlikdan g'azablangan Medeya eridan qasos olishga ahd qiladi, kelin, uning otasi va o'z farzandlarini o'ldirib ajdaholar qo'shilgan aravada uchib ketadi. Agar "Medeya" xaqoratlangan sevgi va rashk haqidagi asar bo'lsa, "Ippolit" jinoyatkorona, qabih sevgi haqidagi tragediyadir. Afina podshosi Tezeyning oldingi xotinidan qolgan o'g'li Ippolitni o'gay onasi Fedra sevib qoladi. Yigit uning sevgisini rad etgach, Fedra o'z joniga qasd qiladi. O'limidan oldin yozib qoldirgan maktubida u Ippolitni tajovuzda ayblaydi. Otasi tomonidan la'natlangan Ippolit halok bo'ladi.

Yevripid juda katta mahorat bilan burch va ehtiros o'rtasidagi kurashdan azoblangan qahramonlar ruhiyatini tasvirlaydi.

Qadimgi Attika komediyasi. Aristofan (m.o. 445/446–385-yy.) Miloddan oldingi V – IV asrlar butun Yunoniston, xususan, Afina davlati uchun kuchli ijtimoiy va madaniy taraqqiyot davri bo'lgan. Ammo, shu bilan birga, demokratiya tuzumining ziddiyatlari, ayrim ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar keskinlashib bordi. Dastlabki komediyana vis shoirlar o'zlarining asarlarida ana shu nuqsonlarni fosh etishga, kulgi va satira yordamida ularni bartaraf etishga intilganlar. Shunday qilib, "Qadimgi Attika komediyasi"

deb atalmish maxsus adabiy oqim maydonga keldi. Oʻtkir siyosiy joʻshqinlik, demokratiya dushmanlariga qarshi murosasizlik – qadimgi attika komediyasining asosiy xususiyatidir. Mazkur janrda ijod qilgan koʻpdan-koʻp shoirlar orasida faqat uch kishining nomi bizga maʼlum. Bular – Kratin, Evpolid va Aristofandir.

Qadimgi yunon komediyanaavis shoirlari orasida bir necha asarlari bizga qadar yetib kelgan yagona shoir Aristofandir. Uning ijodida komediyaning mazmun koʻlami benihoya kengaydi, shakliy jihatdan yuksaklikka koʻtarildi. Aristofanning hayoti haqida bizgacha juda kam maʼlumot yetib kelgan. Shoir taxminan miloddan avvalgi 445–446 yili Attika viloyati yaqinidagi Egina orolida tugʻilgan. U oʻzining adabiy faoliyatini juda erta boshlagan va 20 yoshga yetar-yetmas komediyanaavislar musobaqasida qatnashib ikkinchi oʻrinni egallagan. Qirq yilcha davom etgan ijodiy faoliyati davrida qirqdan ortiq asar yozgan. Aristofanning komediyalaridan 11 tasigina u yoki bu darajada saqlanib qolingan boʻlib, ular ijtimoiy-tarixiy davr bilan bogʻliq ravishda uch davrga boʻlinadi:

a) Birinchi davrda(427–421 yy., Peloponness urushining birinchi bosqichi) – urushlardan charchab, ruhiy umidsizlikka tushgan oddiy dehqon, oʻzi bilan oʻzi sulh tuzib, tinch hayot nashidasini surishi haqidagi “Axarnliklar”(425); davrning taniqli siyosatchilaridan biri Kleon satira qilingan “Chavandozlar”(424); qarz botqogʻidan qutilish uchun sofistlardan taʼlim olgan qahramon haqidagi “Bulutlar”(423); sudlashishni yaxshi koʻruvchi qariya haqidagi “Arlar”(422); qoʻngʻizda Olimp togʻiga chiqib, kuch bilan tinchlik maʼbudasini yerga olib tushgan musallas paz toʻgʻrisidagi “Tinchlik” komediyalari yozilgan.

b) Ikkinchi davr(414–405 yy.). 421-yildan 414-yilgacha fanga hech qanday maʼlumot maʼlum emas. Bu yillarda asosan ijtimoiy-satirik mavzularda komediyalar yozilgan boʻlsa kerak, deb taxmin qilish mumkin. Ikkinchi davrda osmon va yer oʻrtasida qushlar bilan hamkorlikda shahar qurgan ikki afinalik haqidagi “Qushlar”(414), ayollarning urushga qarshi isyoni haqidagi “Lisistrata”(411), yevrip-

id kulgu ostiga olingan “Ayollar Fesmoriy bayramida”(411) va yana yevripid tanqid qilingan “Qurbaqalar”(405) komediyalari yozilgan.

v) Uchinchi davr(392–388 yy.)da asosan maishiy, utopik idealalar ulugʻlangan komediyalar yozilgan, ularda dialoglar xordan ustunlik qiladi. “Ayollar xalq yigʻinida”(392), “Boylik”(“Plutos”) (388) komediyalari shunday asarlar sirasiga kiradi.

Aristofanning ijodi asosan uzoq davom etgan urushlar davriga, buning natijasida Afina demokratik davlatining toʻxtovsiz yemirilib, inqrozga uchray boshlagan paytiga toʻgʻri kelgan. Bu paytdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ziddiyotlar, maʼnaviy, aholoqiy, falsafiy muammolarning keskinlashuvi shoir ijodida oʻzining yorqin ifodasini topgan. Uning asarlaridagi ajoyib dramatik holatlar, qahramonlar qiyofasini tavsiflash mahorati, komediyalariga sohib yuborilgan hazil-mutoyibalar, favqulotda pichinglar, ohori toʻkilmagan qochiriqlar, beqiyos soʻz oʻyinlari, shuningdek barcha asarlariga xos sodda, tiniq, oʻynoqi va muxtasar til, rohatbaxsh lirik parchalar – Aristofanning yuksak mahoratidan darak beradi. Rus tanqidchisi V.G.Belinskiyning taʼkidlashicha, Aristofan – eng olijanob, gʻoyat musaffo va qadimgi Yunonistonning eng soʻnggi ulugʻ shoiri boʻlgan.

1954-yili Jahon Tinchlik Kengashining qaroriga binoan Aristofanning 2400-yilligi nishonlandi.

Umuminsoniy badiiy merosning ajralmas qismi boʻlgan antik adabiyot, xususan qadimgi yunon adabiyotida tilga olingan koʻplab mavzu va muammolar XXI asrda ham dolzarb boʻlib, oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan.

Mavzu boʻyicha nazorat savollari:

1. Antik adabiyot deganda qanday adabiyot tushuniladi?
2. Yunon adabiyoti qanday davrlarga boʻlinadi?
3. Mifologiya yunon adabiyotiga qanday taʼsir koʻrsatgan?
4. Qadimgi yunon yozma adabiyotining ilk vakili va uning asarlari haqida nimalar bilasiz?
5. Drama janrining paydo boʻlishida Dionis marosimlari qanday rol oʻynagan?

6. Qadimgi Yunonistonda o'tkazilgan dramatik shoirlar musobaqalari haqida nimalarni bilasiz?
7. Esxil va Sofoklning yunon dramasiidagi o'rni.
8. Antik davr adabiyotining adabiyot tarixidagi ahamiyati haqidagi fikringizni bayon eting?
9. Antik adabiyot va qadimgi sharq adabiyoti aloqalari haqida nimalarni bilasiz?
10. Buyuk ajdodlarimizdan kimlar antik davr olimlarining asarlariga tafsirlar yozgan?
11. Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) obrazining o'zbek adabiyotidagi talqini haqida ma'lumot bering?
12. Qadimgi yunon adiblari asarlarini o'zbek tiliga o'g'irgan tarjimonlardan kimlarni bilasiz?

Adabiyotlar

1. A History of Ancient Greek literature. Gilbert Murray. 2008. D.Appleton and company. P.460
2. Алимухамедов А. Антик адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Тронский И.М. История античной литературы. – М. Высшая школа, 1988
4. Qosimov A. Xo'jayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Farg'ona: 2016.
5. Болтабоев Ҳ., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд: Қадимги давр. – Т.: Mumtoz soz, 2012.
6. Кун Н. Қадимги Юнон афсона ва ривоятлари. – Самарқанд: Зарафшон, 2005.
7. Ҳомер. Илиада. – Т.: F.Фулом ном. адаб. ва санъат нашр. 1998.
8. Ҳомер. Одиссея // Jahon adabiyoti, 2001, №8.
9. Эзоп. Масаллар. – Т.: Akademnashr, 2011.
10. Эсхил. Занжирбанд Прометей. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1976.
11. Софокл. Шоҳ Эдип. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.
12. Плутарх. Сайланма. – Т.: Yangi asr avlodi, 2006.
13. Сапфо. Алкей. Анакреонт. Шеърлар// Jahon adabiyoti, 2005. №11

RIM ADABIYOTI

REJA:

1. Rim adabiyotining taraqqiyot bosqichlari.
 - 1.1 Birinchi Rim shoirlari.
 - 1.2 Plavt ijodi.
2. Ichki urushlar davri adabiyoti.
 - 2.1 Sitseron.
3. Rim adabiyotining “oltin davri”. Goratsiy ijodi.
 - 3.1 Vergiliy – Rimning ulugʻ shoiri.
 - 3.2 Goratsiy ijodi.
 - 3.3 Ovidiy ijodi.
4. Imperia davri. Rim adabiyoti.

Tayanch soʻz va iboralar: lotin tili, Liviy Andronik, Plavt, Sitseron, notiqlik, Avgust davri, Goratsiy, “Qasidalar”, Vergiliy, “Eneida” dostoni, Ovidiy, “Metamorfozalar” dostoni

Rim adabiyotining taraqqiyot bosqichlari

Miloddan oldingi IV asrning oxiri – III asrning boshlarida Rim davlati Italiya yerlarining asosiy qismini egallab, qulchilik asosiga qurilgan demokratik polis tuzumini joriy etdi va bir necha asr davomida jahongirlik siyosatini olib bordi. Birin-ketin Sitsiliya, Karfagen, Makedoniya (m.o. 148 y.), Yunoniston (m.o. 146 y.), Ispaniyaning bir qismini oʻzlariga tobe qildilar va Kichik Osiyoning gʻarbiy qirgʻoqlarida mustahkam oʻrnashib oldilar. Shunday qilib, II asr oʻrtalarida Rim dunyoning eng qudratli davlatiga aylandi.

Yunon xalqi inqirozga yuz tutgan bir davrda, Oʻrta yer dengizining gʻarbiy qirgʻogʻida antik dunyo adabiyotining ikkinchi tarmogʻi – Rim adabiyoti paydo boʻla boshladi. Mazkur adabiyot lotin tilida yaratildi. Rim adabiyoti yunon adabiyoti erishgan barcha yutuqlar-

dan, va shu bilan birga, ellinizm davri adabiyotining bu xazinaga qo'shgan qator yangiliklardan to'la-to'kis foydalanib, ham shaklan, ham mazmunan yana bir daraja yuqori bosqichga ko'tariladi va, keyinchalik, yangi dunyo Ovrupa adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan qudratli bir adabiyotga aylandi. Uyg'onish davrining ijodkorlari, XVII asr yozuvchilari o'z faoliyatlarida asosan Rim adabiyoti namunalariga taqlid etadilar. G'arbiy Ovrupada XVIII asrga qadar antiklik Rim davri bilan bog'liq holda talqin etildi.

Yunonlarning odat-taomillari, asbob-anjomlari, kiyim-kechaklari rimliklarning turmushiga juda tez kira boshladi. Rimning madaniy hayotida yunonlarning xizmati singmagan deyarli hech qanday soha bo'lmagan deyish mumkin. Hattoki birinchi Rim shoiri Liviy Andronik (m.av.284–204 y) ham yunonistonlik bo'lgan. Yunon maktablarida izohli o'qishda asosan Homer dostonlaridan foydalanilgan. Shu bois Liviy Andronik "Odisseya" dostonini lotin tiliga tarjima qilgan. Mazkur tarjima Rim adabiyotining birinchi yozma yodgorligi bo'lishi bilan birga, qariyb ikki asr davomida maktablarda asosiy o'quv kitobi bo'lib xizmat qilgan.

XVII asr klassitsizm tragediyalariga xos bo'lgan "libos" Esxil, Sofoklga qaraganda ko'proq Rim dramaturgi Seneka ijodi ta'sirida shakllangan bo'lgan bo'lsa, mazkur davr Ovrupa eposi Homer dostonlari ta'sirida emas, Vergiliyning "Eneida"si asosida yaratildi.

Rim she'riyatining *oltin asri* m.o. I asrning o'rtalaridan melodiy I asrning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda Rim tarixining muhim voqealari sodir bo'ldi. Fuqarolar urushi davomida m.o. 31-yili Aksium yaqinidagi jangda siyosiy arbob va sarkarda Mark Antoniyning qo'shini, keyinchalik Avgust faxriy unvonini olgan Oktavian askarlari tomonidan tor-mor etildi. Oktavian Avgust Rim imperiyasining yagona hukmdoriga aylandi.

Rim adabiyotining bu davrida publitsistika gullab-yashnadi, buyuk Rim shoirlari – Goratsiy, Vergiliy, Ovidiylarining she'riy asarlari yozildi. Goratsiy lirikasi, Vergiliy va Ovidiyning epik dostonlari Rim she'riyatining oltin merosi bo'lib qoldi.

Rim adabiyotini lotin tili taraqqiyoti davrlariga mos ravishda quyidagi asosiy davrlarga ajratish mumkin:

I. Qadimgi davr – Rimda yunonlar namunasi asosidagi adabiyot paydo bo‘lguniga qadar (m.av.240 yilga qadar)

II. Arxaik davr – Sitseron adabiy faoliyatiga qadar (m.av.240–81-yillar)

III. Rim adabiyotining oltin davri:

a) Sitseron davri – Rim nasrining gullab yashnashi (m.av. 81–43-y)

b) Avgust davri – Rim she’riyatining gullab yashnashi (m.av. 43–14-y)

IV. Rim adabiyotining kumush davri – imperator Trayan vafotiga qadar (14–117-y.)

V. Imperatorlikning so‘nggi davri (117–476-y.)

Rim adabiyotining ilk vakili sifatida IV asr oxiri va III asr boshlaridagi taniqli davlat arbobi Appiy Kladviy nomi tilga olinadi. U rimda birinchi bo‘lib adabiyotning mafkura vositasi sifatidagi rolga yuksak baho bergan va yozuvchi sifatida ham tanilgan. Uning Rim tarixida mashxur bo‘lgan tinchlik sulhi tuzishga qarshi qirol Pirrga qarata so‘zlagan nutqi (279 yil) siyosiy risola sifatida nashr etilgan. Bundan tashqari, Appiy Kladviy ibratli fikr, aforizmlardan iborat to‘plam chop ettirgan bo‘lib, ulardan bizgacha uchta aforizm yetib kelgan. Ulardan biri hozirda Ovrupa xalqlari maqoliga aylangan “Har kim o‘z baxtining me‘mori” iborasidir.

Birinchi Rim shoirlari. Yuqorida birinchi Rim shoiri sifatida e’tirof etilgan Liviy Andronikning lotin tilidagi “Odissey” si Ovrupa adabiyoti tarixidagi birinchi badiiy tarjima namunasi sifatida baholanadi. U asar tarjimasiga erkin yondoshadi. Ko‘p o‘rinlarda misralar qisqartirilgan, tashlab ketilgan, obrazlar o‘zgartirilgan, yunon mifologiyasidagi ma’budlarning nomlari lotin ma’budlari nomi bilan almashtirilgan. Andronikdan keyin ham tarjima sohasida originalning butun xususiyatini saqlab qolish emas, balki asarni Rim davlatining madaniy ehtiyojiga moslashtirish tamoyili yetakchilik qildi.

Tarjimonlikdan tashqari Andronik lotin tilida tragediya va komediyalar ham yozgan. Bizgacha yetib kelgan parchalar asosida tragediya va komediya mavzulari. Evripid, Menandr, Filemon asarlaridan olinganligi ma'lum bo'ldi.

Ikkinchi Rim shoiri Gney Neviiy (m.av. 270–200-y) Andronikdan farqli ravishda Rim halqining turmushini yaxshi bilgan (Kampaniyada tug'ilgan), ikkinchi Pun urushi ishtirokchisi edi.

Neviiy ijodining cho'qqisi – “Pun urushi” dostonidir. Doston yaqinda bo'lib o'tgan birinchi Karfagen urushi voqealariga bag'ishlangan. Biroq asarda, xuddi Homer dostonlarida bo'lgani kabi, real tarixiy hodisalar mifologik afsonalar bilan chatishgan holda tasvir etiladi. Jangnomaning boshlanishida o't ichida qolgan va halokatga mahkum etilgan Troya shahrini ko'ramiz. Ulug' qahramon Eney ma'budlarning amri bilan o'z yurtini tashlab ketishga majbur bo'ladi. Dengiz safarining og'ir mashaqqatlarini yengib, qahramonning Karfagen shahriga, malika Didona huzuriga qarab yo'l olishlari va, nihoyat, Eneyning avlodi Romul tomonidan Rimning barpo etilishi – asar davomida mufassal tasvirlanadi. Shunday qilib, Rim xalqining troyaliklardan tarqalganligi haqidagi rivoyatga birinchi marta badiiy tus bergan shoir Gney Neviiydir.

Dastlabki Rim shoirlari orasida eng yirigi Kvint Enniy (239–169 yy.) bo'lgan.

Enniy o'z ijodining boshlang'ich davrlarida Liviiy Andronik hamda Neviiy yo'llarini davom ettirib, asosan, yunon komediyasi va tragediyalarini lotin sharoitiga moslashtirish bilan shug'ullangan.

Enniy o'zining o'tkir poetik mahoratini “Annallar” (“Solnomalar”) dostonoida yana ham kengroq namoyish qilgan. 60 ming misradan iborat 18 bobli (bizga qadar uning 1200 misrasi yetib kelgan) salmoqdor bu asar Eneyning Troyani tashlab qochishidan boshlanib, to shoirning zamonasiga qadar davom etgan butun, Rim tarixini o'z ichiga oladi.

“Annallar”ning muallifi Rim elining ikkinchi Homeri bo'lish orzusida ekanligini izhor qiladi. Enniy, darhaqiqat, Homer dostonlari

usulidan epitetlar, o'xshatishlar va boshqa poetik vositalardan katta ustalik bilan foydalanib, ko'zlagan maqsadlariga erishishda ajoyib muvaffaqiyatlar qozonadi. Biroq Enniy o'zining dostonchilik janriga kiritgan bu yangiliklari bilan cheklanib qolmasdan, lotin she'riyati qurilishini ham tubdan o'zgartirib, eski saturn vaznini yunon gekzimetri bilan almashtiradi. Birinchi marta Enniy tomonidan joriy etilgan bu islohot, Rim poeziyasining kelgusi taraqqiyoti yo'lida judda katta imkoniyatlar tug'diradi.

Plavt ijodi. Plavt (tax. m.o. 250–184-y) Rimning ulug' komediyana-
visi Tit Makk Plavt Italiyaning Umbriya viloyatida tug'iladi. Uning hayotiga doir ma'lumotlar juda oz. Kambag'al oilada dunyoga kelgan shoir, yoshligida Rimga kelgan va teatrdah sahna ishchisi bo'lib ishini boshlab, keyinchalik o'z kuchini akterlik mahorati bo'yicha sinab ko'rgan. Sayyor teatr bilan Yunoniston safarida bo'lib, yunon tilini o'zlashtirgan va yunon mualliflarining pyesalarini lotin tiliga o'giran, shundan so'ng o'zi ham komediyalar yozishga kirishgan. U o'zining aksariyat asarlarida bizgacha yetib kelmagan yunon komediyalarining syujet va obrazlaridan foydalangan, ularni Rim hayotidan olingan voqealar hamda detallar bilan boyitgan. Plavt o'zidan oldin ijod qilgan shoirlarning(Andronik, Neviy, Enniy) usullarini davom ettirib, o'z ijodida muttasil yangi yunon komediyasi vakillarining(Felimon, Difil, Menandr) asarlarini Rim sahnasiga moslashtirish bilan shug'ullangan. Yunon komediyalarini Rim jamiyatining keng ommasi didiga moslashtirish maqsadida u *kontaminatsiya usulidan* keng foydalanib, mazmun jihatidan bir-biriga yaqin ikkita pyesani birlashtirib yuboradi va yo'l-yo'lakay asar to'qimasiga o'zidan qiziq-qiziq iboralar, maroqli hodisalar kiritib, dramatik xolatlarning keskin, voqealarning o'ynoqi bo'lishiga erishadi.

Plavt komediyalaridagi voqealar yunon shaharlarida bo'lib o'tib, ismlari ham yunoncha bo'lsada, Rim tomoshabini o'zini, urf-odatlarini va axloqini har doim tanigan. Qadim zamonlarda yuzdan ortiq komediyani Plavt nomi bilan bog'lab kelganlar. Ammo miloddan

oldingi I asrda Rim olimi Varron shulardan faqat yigirma bittasini Plavt qo‘li bilan yozganligini aniqlaydi.

Plavt komediyalari juda kulgili, ular qiziqarli sahnalar, hazillar, zukko va quvnoq iboralarga boy bo‘lib, asarlarining qahramonlari boylar va kambag‘allar, qullar va savdogarlar bo‘lgan. Ularning har biri o‘z xarakteri va o‘ziga xos hulq-atvoriga ega edi.

Plavtning eng o‘tkir va maroqli asarlari “Maqtanchoq jangchi”, “Xumcha”, “Psevdol(“Aldamchi qul”)” komediyalaridir. Plavt o‘z faoliyatini faqatgina komediya doirasi bilan chegaralagan va eng muhimi, asarlarining deyarli hammasi bizga qadar yetib kelgan birinchi Rim komediyana vis shoiridir. Uning she‘riyat bobidagi mahorati yuksak tahsinga sazovor. Shoirning asarlarida hech qachon bir vazndagi o‘lchov uchramaydi. Sahna sirlarini nihoyatda chuqur bilish ham Plavtning muhim fazilatlaridandir.

“Xumcha” komediyasidan ruhlangan XVII asr fransuz dramaturgi Molyer “Xasis” komediyasini yaratdi. “Xumcha” komediyasining qahramoni xasis Yevklion obraziga o‘xshash personajlarni ko‘plab yozuvchilarning asarlarida uchratish mumkin – fransuz yozuvchisi Balzakda(“Gobsek”), ingliz yozuvchisi Ch.Dikkensda(“Nasrdagi Rojdestvo qo‘shig‘i”dagi Skruj), rus yozuvchisi Gogolda(“O‘lik jonlar”dagi Plyushkin), o‘zbek adiblaridan S.Ayniyning Qori Ishkambasi, A.Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romani qahramonlaridan biri Solih maxdum, S.Ahmadning “Ufq” romanidagi Orif oqsoqollar shular jumlasidandir.

Ichki urushlar davrida Rim adabiyoti

Eramizdan oldingi II asrning o‘rtalaridan boshlab, Rim jamiyatida keskin sinfiy ziddiyatlar paydo bo‘la boshlaydi.

Uzluksiz urushlar vaqtida qo‘lga kiritilgan behisob qullarni shafqatsiz ekspluatatsiya qilish natijasida quldorlar bilan qullar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni tobora kuchaytirib, nihoyat, Rim imperiyasining turli yerlarida, jumladan Sitsiliya, Kichik

Osiyo va boshqa viloyatlarda dahshatli qullar qo'zg'olonining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Spartak rahbarligida boshlanib, so'ngra Italiya tuprog'ining hamma yerlariga yoyilgan va to'rt yil (74–71) davomida butun Rim davlatini zilzilaga keltirgan qullar isyoni bu qo'zg'olonlarning eng yirigi edi.

60 yilda davrning yirik sarkardalari Pompey, Yuliy Sezar hamda Krass o'rtalarida birinchi uchlik ittifoqi-triumvirat tuziladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, yakka hukmronlikka intilgan Pompey bilan Sezar o'rtalarida yangi grajdan urushi boshlanib, raqibi ustidan g'alaba qozongan Sezar ulug' davlatning yagona hokimi darajasiga ko'tariladi. Biroq Sezarning tantanasi faqatgina besh yil (49–44) davom etadi. Respublikachilar til biriktirib, uni o'ldiradilar.

Sezarning eng yaqin sarkardasi Antoniy bilan asrandi o'g'li Oktavian o'rtalarida uning o'rnini egallash uchun keskin kurash boshlanadi. Qariyb o'n yil davom etgan yangi grajdan urushi, nihoyat, eramizdan oldingi 31 yilda Oktavianning g'alabasi bilan tugaydi.

Rimda respublika tuzumining yemirilishiga va imperatorlik idora usulining barpo etilishiga sabab bo'lgan yuz yillik ijtimoiy kurashning muhim voqealari shulardan iborat. Keskin sinfiy kurashlar fal-safada, adabiyotda va, nihoyat, notiqlik san'atida o'zining yorqin ifodasini topadi.

Sitseron (m.av 106–43). O'zining otashnafasligi bilan Demosfen darajasida turadigan va antik dunyoning ikkinchi ulug' so'z ustasi sifatida tanilgan notiq Mark Tulliy Sitserondir. Rim so'z ustalari orasida ikki xil notiqlik usuli keng tarqaladi; bulardan biri – Osiyo usuli, ikkinchisi – attika usulidir. Osiyo usuliga ergashuvchi notiqlar so'zning hayajonli, jimjimador bo'lishiga, jumalarning ohangdorligiga katta e'tibor beradilar; attikachilar esa yunon so'z san'atining yirik vakili Lisiy hamda ulug' tarixchi Fukidid singari jumalarni qisqa tuzishga, so'zlarning sodda bo'lishiga intiladilar.

Sitseron o'zining salkam qirq yil davom etgan ijtimoiy va adabiy faoliyati mobaynida turli-tuman mavzularga bag'ishlab behad ko'p asarlar yozgan. Shulardan bir qanchalarining nom-nishonsiz

yoʻqolib ketganligiga qaramay, bizga qadar yetib kelganlarining oʻzi ham antik dunyoda oʻtgan har qanday yozuvchining asaridan ziyodaroqdir. Sitseronning asosiy kasbi – notqlik. Shuning uchun rasmiy yigʻinlarda sud majlislarida soʻzlagan nutqlari uning ijodida eng muhim oʻrin tutadi. Maʼlumotlarga qaraganda, qadimgi zamonlarda Sitseronning 150 ga yaqin nutqi nashr etilgan boʻlsa, bizga qadar shulardan 58 tasi yetib kelgan. Bulardan tashqari, falsafiy mavzularga yozilgan 12 ta asar, notqlik nazariyasi va tarixiga doir 7 ta risola va 800 ga yaqin maktub asrlar osha bizgacha yetib kelgan.

Sitseron soʻz sanʼati nazariyasiga atab yozgan asarlar orasida “Orator haqida”, “Brut” va “Orator” mazmunda ham, shaklda ham eng qimmatbaho asarlar hisoblanadi. Mazkur asarlarning har birida Sitseron notqlik sanʼatining eng yirik masalalaridan tortib maydachuyda qonun-qoidalariga qadar diqqat bilan birma-bir koʻzdan kechiradi. Sitseronning aytishicha, notiq shunchaki soʻzamol, sud ishlarining ikir-chikir qonunlarigacha biladigan qonunparast emas, balki bekamu koʻst davlat arbobi boʻlmogʻi darkor. Shu sababli bu kasbga intilgan har bir odam faqatgina ritorika ilmiga taalluqli ibtidoiy bilimlarni oʻrganish va oʻzining tabiiy isteʼdodiga ishonish bilan cheklanib qolmasdan, muttasil mutolaa qilmogʻi, betoʻxtov madaniyat choʻqqilariga intilmogʻi lozim. Tinglovchilarning ruhiga chuqur taʼsir koʻrsatishning eng birinchi vositasi sifatida yozuvchi hammadan burun axloq, mantiq, psixologiya fanlarini har tomonlama mukammal oʻrganishni va, umuman, mavjud falsafiy taʼlimotlardan keng xabardor boʻlishi tavsiya etadi.

Nutq uslubi haqida Sitseron “Kimki joʻn narsalar haqida oddiygina, kundalik voqealar haqida – oʻrta-miyona, ulugʻ hodisalar haqida – shavq-zavq bilan gapirsa – shu odam soʻz sanʼatining chinakam ustasidir” degan fikrni bildiradi.

Rim respublikasining soʻnggi yillari, zamonasining atoqli davlat arboblari, muallifning yor-doʻstlari, shaxsiy hayoti, tabiati, sevinch va tashvishlari haqida qimmatbaho maʼlumotlar beradigan manbalardan yana biri – Sitseronning maktublaridir.

Sitseron lotin tili va, xususan, lotin nasrining rivojiga kuchli ta'sir o'tkazadi. Ovrupa madaniyatining rivoji va ravnaq topishi yo'lida ko'rsatgan xizmatlari jihatidan boshqa Rim yozuvchilari Sitseronga tenglasha olmaydi.

Uyg'onish davriga kelganda Sitseron merosiga murojaat juda ham ortib ketadi: ulug' gumanistlar o'zlarining falsafiy va adabiy faoliyatlarida lotin tilining benuqson namunasi sifatida, faqatgina, Sitseron uslubiga ergashadilar. XVIII asrning ma'rifatparvarlari Volter, Didro, Monteskye va boshqalarning ijodida ham Sitseronning ta'siri kuchli bo'lgan.

Katull. Miloddan avvalgi II asrning oxiri va I asrning kirishida boshlangan ichki ixtilof va urushlar natijasida Respublika tuzumining muqarrar halok bo'lishini sezgan ko'pgina respublika tarafdorlari, kurashni ortiq davom ettirish befoйда ekanligini tushunib, siyosiy ishlardan o'zlarini chetga oladilar. Rim jamiyatining oliy tabaqalari o'rtasida xuddi ellinizm davrida bo'lgani kabi, shaxsiy hayotga moyillik, ijtimoiy masalalarga aloqasi bo'lmagan san'at va adabiyotda ovunchoq axtarish kayfiyatlari kuchayib ketadi. Bu kayfiyat mazkur ijtimoiy guruh kishilari o'rtasida maxsus adabiy oqimning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Sitseron bu oqimga mansub adiblarni neoteriklar, ya'ni yangi shoirlar deb atagan.

Neoteriklar o'z faoliyatlarida yolg'iz ellinizm adabiyoti qonun-qoidalariga, ayniqsa bu davrning ulug' shoiri Kallimax ijodiga ergashadilar. Binobarin, ular ham Kallimax singari doston, tragediya kabi yirik janrlarni inkor etib, faqatgina kichik hajmdagi asarlarni – epilliyalar, epigrammalar, elegiyalarni targ'ib qiladilar va o'zlari ham muttasil shu janrlarda asar yozadilar. She'rning tashqi bezagiga, tilning nafisligiga, vaznning rango-rangligiga va, eng muhimi, qahramonlarning ruhiy kechinmalariga ortiq darajada e'tibor berish – neoteriklarning asosiy xususiyatlaridandir. Binobarin, lotin adabiy tilini taraqqiy ettirish, she'riyatni shu paytga qadar ko'rinmagan yangi-yangi vaznlar bilan boyitish borasida ularning xizmatlari juda kattadir.

Neoteriklar harakatining rivojlangan vaqti eramizdan oldingi I asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu oqimning yirik namoyandalari Valeriy Katon, Litsiniy Kaly, Gelviy Sinna hamda Valeriy Katull bo'lgan. Bularning ichida hammadan ko'ra kengroq shuhrat taratgani va asarlari bizga qadar bir daraja to'la holda yetib kelgani – Gay Valeriy Katulldir (87–54)

Shoirning shuhratini yer yuziga faqat uning lirik she'rlari hamda epigrammalari yoygan.

Katullning lirik she'rlari, asosan, Klodiya degan rimlik go'zal ayolga bag'ishlangandir. Klodiya 58 yilda Sitseronning surgun qilinishini talab etgan atoqli xalq tribuni Klodiyning singlisi, senator Metellning rafiqasi bo'lgan. Uning o'zi ham zamonasining anchagina nozik tabiat, dono va o'qimishli ayollaridan biri sifatida mashhur edi. Katull o'zining she'rlarida ma'shuqasining ismini ochiq atamasdan, Sapfoga nisbatan berib, ulug' yunon shoirasining yurti Lesbos nomiga monand Lesbिया deb ataydi.

*Kvintiya go'zalmish. Yo'q. U faqat kelishgan.
Oq yuzli va tik qomat. Bir-bir ta'riflay, ammo-
Go'zal demayman uni Kvintiya xush bichim,
Lekin unda otash yo'q, o't yo'q dilni yoquvchi.
Go'zallik Lesbiyada. U barchani lol etgan,
Barcha jononlar sehrin jam aylagan o'zida.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Biz uning asarlari orasida ishq-muhabbat, yor-do'stlik mavzularida yozilgan lirik she'rlar bilan bir qatorda, zamonasining ba'zi bir ijtimoiy voqealarini fosh etuvchi asarlarni ham uchratamiz. Respublika tuzumining kundan-kunga yemirilib borayotganini, axloq va odobning barbod bo'layotganini ko'rgan shoir, albatta, bu falokatlarga beparvo qarab turolmaydi va butun nafratlarini she'rga solib, zamonasining nopok kishilari va, xatto, Pompey, Sezar kabi zo'ravonlarni hamda ularning yaqin odamlarini sharmanda qiladi.

Shoir o‘zining zahrini hammadan ko‘ra ko‘proq Sezarning yirik amaldori va hamtovog‘i Mamurraga sochadi.

*Ikki ablah yaramas bo‘lmishlar apoq-chapoq
Biri mushuk Mamurra, birisi suyuq Sesar.
Qorong‘uda topishgan bu ikki naxs vujud
Kir maishat, zinoning sira ketmas dog‘i bor.*
(Erkin Vohidov tarjimasi)

Epigrammani kamolotga yetkazib, Rim poeziyasining maxsus janri darajasiga ko‘targan adib ham Katull bo‘lgan. Lotin tilida lirik poeziya yaratish tarixining o‘zi ham Katull nomi bilan bog‘liqdir. Katull o‘zidan oldin o‘tgan qalam ahlari singari ko‘hna tarix qatlamlarini axtarib, afsonaviy bahodirlarning sarguzashtlarini emas, balki o‘zining alam-sitamlari, sevinch va armonlarini qog‘ozga ko‘chirishni afzal ko‘radi. Shu yo‘sin shoir o‘zining hissiyotlarini tasvirlash orqali, umuman barcha odamlarga xos ruhiy holatlarni, ehtiroslar kurashini shu qadar noyob ustalik bilan ko‘rsatadiki, bu jihatdan antik dunyoda o‘tgan kamdan-kam lirik yozuvchilar Katull bilan tenglasha oladilar. Uning lirikasi nihoyatda rango-rang, iboralari sodda, sermazmun va badiiy tasvirga boydir.

Rim adabiyotining “oltin davri”

Eramizdan oldingi 31 yilda Yunonistonning g‘arbi-janub qirg‘og‘idagi Aksium jangida Oktavian qo‘shinlarining Antoniy qo‘shinlari ustidan g‘alaba qozonishi natijasida eski respublika tuzumi tamomila yemirilib, Rim tarixining yangi davri – yakka hukmronlikka asoslangan imperatorlik saltanati boshlanadi. Zamonasi-ning anchagina o‘qimishli kishisi va san‘at ishlariga bir daraja yaqin turgan Avgust, adabiyotining kattakon targ‘ibotchilik imkoniyatlarini yaxshi tushunadi va hokimiyatni qo‘lga olgan kunlaridan boshlab, o‘zining idora usullarini xalq ommasiga ma’qul qilish maqsadida

shu imkoniyatlardan keng suratda foydalanishga kirishadi. San'at va adabiyot ishlarini uyushtirishda mehnatlari singan va shu yo'lda Avgustga juda katta xizmat ko'rsatgan kishilar orasida eng mashhuri Metsenatdir. Nomi keyinchalik san'at va adabiyot homiysi timso-liga aylanib ketgan bu odamning o'zi ham uncha-muncha she'r yo-zar, adabiy harakatlarga yaqindan qatnashar edi. Metsenat Vergiliy hamda Goratsiy kabi shoirlarning noyob iste'dodini payqab, shular ishtirokida maxsus yozuvchilar to'garagi tashkil qiladi. Rim hayo-ting badiiy ijod markazi hisoblangan bu to'garak, yangi imperiya adabiyotining shakllanishi va rivoj topishida benihoyat muhim rol o'ynaydi. Respublika tuzumidan imperatorlik sistemasiga o'tish paytidagi adabiyotning asosiy xususiyati madhiyabozlikdan iborat-dir. Ammo, shunga qaramay, Oktavian zamonasi, Rim poeziyasining badiiy jihatdan bemisl yuksak darajalarga ko'tarilgan "oltin davri" bo'lgan. Darhaqiqat Avgust saltanati yillarida ijod qilgan Vergiliy, Goratsiy, Ovidiy kabi ulug' shoirlar o'zlarining asarlari bilan Rim poeziyasining klassik davr yunon adabiyotidan qolishmaydigan va keyinchalik jahon adabiyoti taraqqiyotiga kuchli ta'sir o'tkazishga qodir bo'lgan kamolot bosqichiga olib chiqadilar.

Vergiliy (m.o. 70 y) Rimning eng ulug' shoiri Publiy Vergiliy Maron miloddan oldingi 70 yilda Italiyaning shimolidagi Mantuya shahri atrofida tug'ilgan. Vergiliy oldin Kremonda, keyinchalik Mil-lan, Rim shaharlarida tahsil oladi; ritorika, falsafa bilimlarini, ay-niqsa adabiyotni chuqur o'rganadi. Birq tabiatan yumshoqligi, uy-atchanligi, notiqlikka qiziqishi va iste'dodining yo'qligidan faqat bir marta sud ishida qatnashib, tez orada o'z yuritiga qaytib ketadi, bu yerda dehqonchilik qiladi va adabiyot bilan shug'ullanadi. 41 yilda Oktavian Avgust o'zining qo'shinini Italiyaning shimoliga joylashti-radi, Vergiliyning mansabdor muxlislari uni imperator bilan tanishti-radilar. Shoir Avgust saltanatiga chuqur samimiyat va xayrixohlik bilan qaragan va o'z asarlarida Avgust saltanatini kuylovchi, uning ishlarini tarannum etuvchi ulug' saroy shoiri darajasiga ko'tariladi.

Rim eposi asoschisi Vergiliyning “Eneida” dostoni, Homerning dostonlari bilan tenglashtirilgan.

Vergiliydan hammasi bo‘lib uchta asar yetib kelgan. Bularidan birinchisi “Bukolikalar”(cho‘pon she‘rlari), ikkinchisi “Gerogikalar”(dehqon qo‘shiq-lari) va uchin-chisi “Eneida” dostonidir. Mazkur asarlardan tashqari bizga qadar “catalepta”, ya’ni “mayda-chuda she‘rlar” deb ataluvchi yana bir to‘plami saqlanib qolgan. Bu to‘plamga kirgan she‘rlarning ko‘pchiligi neoteriklar, ayniqsa, Katull usulida yozilgan turli-tuman vazndagi she‘riy asarlardan iborat.

Vergiliyning birinchi yirik asari “Bukolikalar” o‘nta she‘rdan iborat to‘plamdir. Bu to‘plamga kiritilgan she‘rlarni ko‘pchiligi eklogalar, ya’ni she‘riy parchalar deb ham ataladi. “Bukolikalar” muallifining diqqat makazida turadigan asosiy masala – dehqonchilik ishlarining boshqa kasblarga nisbatan a‘loli-gini, oddiy qishloq hayotining go‘zalliklarini madh qidishdan va shu yo‘sin yer egalarining manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Vergiliyning dehqonchilik haqida yozilgan ikkinchi asari – “Georgikalar” dostoni ham mazmun jihatidan birinchi to‘plamga juda yaqin turadi. Didaktik mazmundagi ushbu asar yirik-yirik to‘rt qismdan iboratdir. Bu qismlardan birinchisi g‘allakorlikka, ikkinchisi bog‘dorchilik va tokchilikka, uchin-chisi chorvachilikka va to‘rtinchisi asalarichilikka bag‘ishlanadi.

Doston muallifining otashin vatanparvarligi, qishloq hayotiga bo‘lgan jo‘shqin muhabbati, ayniqsa dehqonlarga samimiy xayrixohlik bilan qarashi – asarning yuksak badiiy mahorat bilan yozilishini ta‘minlagan.

Vergiliyni Rim she‘riyatining cho‘qqisiga olib chiqqan, uning shuhratini yer yuziga taratgan ulug‘ asari “Eneida” dostonidir. Qadimgi ma‘lumotlarga qaraganda, shoir asar ustida o‘n yil ishlagan va uni m.o. 19 yilda tugatgan. “Eneida” dostonining butun voqeasi Troya shahri tor-mor qilinganidan so‘ng bosh qahramon Eneyning o‘z hamrohlari bilan birga Italiyaga qarab yo‘lga chiqishi, uning

dengizda tortgan og‘ir mashaqqatlari, nihoyat manzilga yetib kelishi, Rim davlatini barpo qilish yo‘lida olib borgan kurashlari tasviridan iborat. Asar har biri olti bobdan(qo‘shiqdan) iborat, ikki qismga ajratib yozilgan. Birinchi olti bob qahramonning Troyadan chiqib Italiyaga yetib kelish davrida kechirgan saoguzashtlariga, keyingisi Italiya tuprog‘idagi janglariga bag‘ishlanadi.

Vergiliy o‘z asarini oxiriga yetkazolmagan bo‘lsa kerak. Chunki dostonda troyaliklar bilan rutullar o‘rtasidagi urushdan keyingi voqealarni, masalan, troyaliklarning lotinlarga qo‘shilib, har ikkala xalqning totuvlashib ketganini, Eneyning Laviniyaga uylanishi, ulardan Iulning tug‘ilishi, Iul naslidan Romul hamda Rem degan egizak bolalarning dunyoga kelishi, shular tomonidan Rim shahrining barpo etilishi va, nihoyat, dastlabki Rim podshohlari avlodlarining(Yuliy Sezar, Oktavian Avgustning ajdodlari) tarqalishi haqidagi afsonalarni ko‘rmaymiz.

Vergiliyning Rim she‘riyatini rivojlantirishga hissasi beqiyos. Yunon dostonchiligining eng murakkab bo‘lgan gekzamert vaznini lotin she‘riyati talablariga moslashtirishga ko‘plab shoirlar uringanlar, biroq bu o‘lchovni mislsiz kamolot bosqichiga ko‘tarish faqat Vergiliyga nasib qilgan.

Goratsiy (m.o. 65) Vergiliyning zamondoshi va do‘sti, Avgust davrining ikkinchi ulug‘ shoiri Kvint Goratsiy Flakk miloddan oldingi 65 yilda Italiya janubidagi Vinuziya shaharchasida tug‘ilgan. Uning otasi soliq yig‘uvchi bo‘lib, Apuleyada uncha katta bo‘lmagan mulkka egalik qilgan. Goratsiy avval Rimda, keyin Afinada saboq oladi, o‘tmishdagi ulug‘ yunon shoirlarining asarlarini qunt bilan o‘rganadi. O‘zining aytishicha ilk she‘rlarini yunon tilida yozgan. Uning dastlabki she‘rlariyoq kitobxonlarga, shu jumladan Vergiliyga manzur bo‘ladi. Aynan Vergiliy uni adabiyotning atoqli homiysi Silniy Metsenat bilan tanishtiradi. Shoir sevgi-muhabbat, do‘stlik, hayot oqimining tez oqarlighi haqida yozdi. Avgustning muruvvati va Metsenantning himmatlari tufayli Goratsiy tez orada muhtojlik tashvishlaridan qutulib, dorilamon hayot kechira boshlaydi.

Goratsiy she'riyatning turli janrlarida ijod qildi: oda, satira, madhiya, nomalar shular jumlasidan. Shoir ijodida san'at va she'riyatning jamiyatdagi o'rni masalalariga katta e'tibor qaratilgan. "Avgustga noma"da she'riyat insonni shakllantirishi, unga taskin berishi, dardiga davo bo'lishi haqida so'z yuritilsa, "She'riyat san'ati haqida" nomasida asarni qanday qurish va so'z boyliklaridan umumli foydalanish, xarakterlarni qanday yaratish haqida maslahatlar beradi. Uning mashg'ur "Haykal o'rnatdim men" qasidasida ijodkor va she'riyatning umriboqiyiligi mavzusi qalamga olingan.

Goratsiyning ijodiy me'rosi bizgacha deyarli to'la holda yetib kelgan. Ular quyidagilar:

1. "Epodlar" deb ataluvchi 17 she'rdan iborat bitta to'plam.
2. "Satiralar" deb ataluvchi 18 she'rdan iborat ikkita to'plam.
3. "Qasidalar" deb nomlanuvchi 103 she'rdan iborat to'rtta to'plam.
4. "Nomalar" deb ataluvchi 23 she'rdan iborat ikkita to'plam.
5. "Bayram madhiyasi" she'ri.

Goratsiy ijodida favqulotda o'rin tutadigan shoh asari shubhasiz, uning "Qasidalar"idir. To'rt majmuadan iborat bo'lgan qasidalarining birinchi uch qismini shoir miloddan avvalgi 23 yilda, to'rtinchi qismini 13 yilda nashr qildiradi. Shoirning o'zi to'rtala to'plamga kirgan asarlarining barchasini "qo'shiqlar", "she'rlar" deb atagan bo'lsa ham, antik davrda "qasida" nomi bilan mashhur bo'lgan.

"Qasidalar" muallifi qadimgi yunon shoirlari ixtiro etgan rangbarang va murakkab she'riy vaznlardan ustalik bilan foydalangan va shu orqali Rim she'riyatining shaklini boyitib, unga turli-tuman go'zal va nozik taronalar bag'ishlagan. Qasidalar mazmun jihatidan ham, janr jihatidan ham benihoyat xilma-xildir.

Goratsiy ijodining butun mazmuni – xoh "Epodlar" da bo'lsin, xoh "Satiralar"da bo'lsin, xoh "Qasidalar"da bo'lsin – asosan shod-xurramlikni, yor-do'stlikni, may va ishq-muhabbatni targ'ib qilishdan iboratdir. Uning fikricha inson uchun bularning birontasidan saqlanishning hech qanday zaruriyati yo'q.

Goratsiy lotin tilida mutlaqo yangi lirika yaratdi. Qasidalaridagi fikriy teranlik, shakliy rang-baranglik, uslubining nafisligi, ixchamligi, sodda va ravonligi – ulugʻ shoir tomonidan Rim sheʼriyatiga kiritilgan yangiliklarning yorqin namunasidir. Shoir oʻz ijodiga yakun yasab, “Qasidalar” uchinchi majmuasining “Haykal” nomli mashhur 30-qasidasida Rim sheʼriyatining taraqqiyoti yoʻlidagi buyuk xizmatlarini, inchunin, lirik shoir sifatida abadiy barhayot qolajagini eʼtirof etar ekan, gʻurur bilan yozilgan bu soʻzlarda hech qanday mubolagʻa boʻlgan emas.

Ulugʻ rus shoiri A.S.Pushkinning mashhur “Haykal” sheʼrining yaratilishiga Goratsiyning “Haykal oʻrnatdim men” (“Exegi monumentum”) qasidasi turtki boʻlgan. Ruschada uni “Pamyatnik nerukotvorniy”, “Poxvala pissam” deya atashgan. Antik davrning bu qasidasidan ilhomlangan M.Lomonosov, G.Derjavin, V.Kapnist, A.Vostokov, S.Tyutchev kabi XVIII asr mualliflari ham haykal mavzusida oʻz qasidalarini yozishgan. Ammo faqat Pushkinning qasidasi davrlar osha sevib oʻqilmoqda.

Ovidiy (m.o. 43 – m. 17 yy) Rim sheʼriyatining oltin davri Ovidiy ijodi bilan bogʻliq. Shoir Rim yaqinidagi Sulmon shaharchasida chavandoz (Qadimgi Rimda ikkinchi tabaqa hisoblangan) oilasida dunyoga kelgan elegiyanavis shoir. Rim elegiyasiga shoir Gall asos solgan boʻlsa, Tibull va Propersiylar uni rivojlantirdilar, Ovidiy esa yuqori darajaga olib chiqdi. Boshqa rimlik shoirlar singari Ovidiy ham yunon sheʼriyatini qadrlagan va oʻz asarlarini yaratar ekan, unga qayta-qayta murojaat qilgan. “Yoʻq! Homer oʻlmaydi... Sofoklning tragediyalari hech qachon unutilmaydi”, – deb yozgan edi Ovidiy.

Shoirning “Ishqiy elegiyalar” (“Amores”) toʻplami 3 qismdan iborat boʻlib, Korinna ismli maʼshuqasiga bagʻishlangan. “Qahramon ayollar” – mashhur afsonaviy ayollarning (masalan, Penelopanning Odisseyga, Fedra – Ippolit, Lidiya – Yason, Britida – Axill, Didona – Eney) oʻz oshiqlariga yozgan nomalari toʻplami. Didaktik xarakterdagi “Sevgi sanʼati” poemasi garchi dadaktik doston qabidida yozilgan boʻlsada, aslida sevgini madh etuvchi asardir. Doston

uch qismdan iborat bo‘lib, I va II qismlarda ma’shuqalarni qaerlardan axtarish va qay tartibda ularning iltifotlarini qozonish haqida erkaklarga maslaxatlar berilsa, III qismda ayollarga maslaxatlar beriladi. Bundan tashqari Ovidiyning “Fasta”(“Oynoma”), “Ishqning davosi”, “Yuz uchun vositalar”, “Pontdan maktublar”, (“Qora dengizdan maktublar”) kabi asarlari ham ma’lum.

“Metamorfozalar” epik dostoni Ovidiy ijodining cho‘qqisi, Rim adabiyotining ulug‘ yodgorliklaridan. Yirik-yirik 15 bobdan, gekzometr vaznidagi 12 ming misradan iborat salmoqdor bu dostonda Yunon va Rim mifologiyalarida benihoya ko‘p uchraydigan afsonaviy evrilishlar – ma’bud va ma’budalarning, suv va o‘rmon parilarining, ayniqsa odamlarning jonivorlarga, o‘simliklarga, tosh va tog‘larga, hatto yulduzlarga aylanib qolishlari haqidagi rivoyatlar hikoya qilinadi. Dostonning ichiga ana shunday rivoyatlardan qariyb 250 tasi kirgan.

Oxiri evrilish bilan tamomlangan afsonalarni qalamga olgan shoirlarni Yunon va Rim adabiyotlarida, ayniqsa ellinizm davri poeziyasida ko‘plab uchratish mumkin. Biroq ularning birontasi shu mavzudagi rivoyatlarga Ovidiy singari nafis badiiy sayqal berib, ularning har birini uzviy suratda bir-biri bilan bog‘lab, “Metamorfozalar” singari go‘zal va yaxlit epik doston yarata olgan emas.

“Metamorfozalar” asarida benihoya ko‘p va turli-tuman shaxslarni – ma’bud va ma’budalarni, titan va parizodlarni, podshoh va bahodirlarni, arbob va sarkardalarni, san’atkor va shoirlarni, oddiy odamlarni uchratamiz; ravish-raftori bir-biriga to‘g‘ri kelmagan mahzun va masrurlarga, mo‘min va mag‘rurlarga, telba va donolarga, fosiq va foruqlarga duch kelamiz; qanchadan-qancha insoniy ehtiroslar, sevgi va g‘azab, sadoqat va hiyonat, rashk va himmat, pastkashlik va olijanoblik, tama va himmat, ochko‘zlik va saxiylik, mardlik va qo‘rqoqlik, adolat va qallobliklarning shohidi bo‘lamiz. Shoir shu qahramonlarning har birini, xususan, ularning ruhiy holatlarini alohida-alohida mushohada etib, qalblariga chuqur ko‘z tashlab, ruhiyatlarini ajoyib iste’dod va poetik mahorat bilan tasvirlaydi, yorqin bo‘yoqlarda qiyofalarini chizadi.

Bayonotning erkin va ixchamligi, tilning ravshan va harirligi, majoziy vositalarning ajib husnkorligi, she'riy vaznlarning ravon, o'ynoqi va rango-rangligi "Metamorfozalar" dostonini antik dunyo adabiyotining eng jozibador badiiy yodgorliklari darajasiga ko'targan.

Seneka (taxm. m.av. 4 – milodiy 65-yy) Lutsiy Anney Seneka I asrda yashab ijod qilgan Rim faylasufi, yozuvchisi, taniqli davlat arbobi. Ispaniyalik taniqli tarixchi Senekaning farzandi bo'lgan Lutsiy siyosatga erta kirib kelgan. Saroy fitnalarida ishtirok etganliga uchun sakkiz yilga Korsika oroliga surgun qilingan. Orolidan qaytarilgach, bo'lajak imperator Neronga murabbiy etib tayinlangan. Neron taxtga o'tirgandan so'ng(54 y.) juda katta nufuzga ega bo'ldi, bavlarni boshqarishda bevosita ishtirok etdi, dunyo-dunyo boylik orttirdi. Imperatorga qarshi uyushtirilgan fitnada qatnashganlikda ayblanadi va shogirdi bo'lgan Neronning buyrug'iga binoan o'zini o'ldiradi.

U o'z dunyoqarashi bilan stoiklar oqimining yirik namoyandalaridan hisoblanadi. Stoitsizm miloddan avvalgi IV asrda Yunonistonda paydo bo'lgan va keyinchalik Rimda taraqqiy etgan buyuk ta'limotlardan. Uning vakillari xudojo'ylik, kamtarlik, taqdirga bo'ysunish, erkinlik va tenglik, o'tkinchi dunyo lazzatlariga hirs qo'ymaslik, komillikka intilish kabi g'oyalarni ilgari surishgan. Senekaning falsafiy, axloq-odob mavzuida yaratilgan "Muruvvat haqida", "Baxtli hayot haqida", "Lutsiyga axloq haqida nomalar" kabi dunyoga mashhur risolalari hamda "Aqldan ozgan Gerkules", "Troyalik ayollar", "Medeya", "Fedra", "Edip", "Agamemnon", "Fiest", "Gerkules Etada", "Finikiyalik ayollar" va "Oktaviya" kabi o'nta tragediyasi saqlanib qolgan.

Shoirning deyarli barcha tragediyalari uning falsafiy dunyoqarashlari, ma'naviy va axloqiy e'tiqodlariga asoslangan bo'lib, stoiklar falsafasi tarannum etiladi.

Seneka dramaturgiyasining xususiyatlari "Medeya" tragediyasida aniq-ravshan namoyon bo'ladi. Asar buyuk yunon tragediyanivisi Yevripidning "Medeya"siga taqlidan yozilgan bo'lsada, ular

o'rtasida katta tafovut mavjud. Yevripidning asarida Medeya o'z farzandlarini sevgan mehribon ona, vafodor rafiqqa sifatida tasvirlanadi. Medeyaning ruhiy iztiroblari shu qadar teran va chuqur tavsif qilina-diki, tomoshabin va o'quvchida achinish va xayrixohlik uyg'otadi. Senekaning tragediyasi qahramoni esa, bemehr, qahri qattiq ona, o'ziga qarshi bo'lgan har qanday narsani yanchib tashlashga qodir, insoniylik qiyofasini yo'qotgan yovuz jodugar. Asarda o'z ifodasini topgan g'oya – dunyoning bevafoqligini uqtirish, ehtirolarga beril-ishning ayanchli oqibatlarini ko'rsatish va har qanday hirsni jilov-lab turish zarurligini targ'ib etish, qahramonning qilmishlarini qattiq qoralashdan iborat.

Seneka axloqiy-falsafiy mavzularda bir qator risolalar yozgan. U ko'plab ma'naviy bilimlardan, kundalik hayotiy jarayonlarda naf keltirishi mumkin bo'lgan ta'limotlarni ajratib olgan. Senekaning fi-kricha, falsafa – dilning malhamidir. Uning yozishicha, donishman-dlar ana shu malham bilan o'z ruhlarini davolaydilar, o'zgalarning qalbida ham himmat, muruvvat, qadr-qimmat, sadoqat, iroda, ma-tonat hislarini tarbiyalaydilar. Stoitsizm ta'limotining tarafdori si-fatida u ushbu ta'limot qoidalariga amal qilgan holda, chinakam baxtni moddiy boylikda emas, balki ruhiy osoyishtalikni izlashda, deb hisoblagan.

Senekaning asarlari Ovrupada o'rta asrlar va Uyg'onish davri-dan boshlab keng yoyildi va shuhrat qozondi. Uning tragediyalar Uyg'onish davri yozuvchilariga, ayniqsa fransuz klassitsizmi va-killariga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Kornel, Rasin kabi fransuz tragediyanavislarining asarlarida bu o'zining yorqin ifodasini topdi.

Xullas, Rim adabiyoti yunon adabiyoti erishgan barcha yutuqlar-dan va, shu bilan birga, ellinizm davri adabiyotining bu xazinaga qo'shgan qator yangiliklaridan to'la-to'kis foydalanib, ham shakl, ham mazmun jihatidan yana bir daraja yuqori bosqichga ko'tariladi va, keyinchalik, yangi dunyo Ovrupa adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan qudratli bir adabiyotga aylanadi. Darhaq-iqat, Uyg'onish davrining qalam ahlari, XVII asr yozuvchilari o'z

faoliyatlarida yolgʻiz Rim adabiyoti namunalariga taqlid etadilar. Faqat XVIII asrga kelib gumanistlar (Lessing, Gyote, Shiller) bevosita yunon adabiyotiga murojaat qila boshlaydilar. Binobarin, qariyb besh asr davomida Ovrupa xalqlari badiiy ijodining shakllanishida asosiy rolni yunon adabiyoti emas, balki Rim adabiyoti oʻynaydi.

Rim adabiyoti namoyandalarining asarlaridan namunalar oʻzbek tiliga ham tarjima qilingan. Bu borada Oybek, E.Vohidov, Muxammad Ali, S.Xoʻjayev tomonidan qilingan tarjimalar ahamiyatlidir.

Mavzu boʻyicha nazorat savollari

1. Qadimgi Rim davri adabiyotining asosiy taraqqiyot bosqichlari.
2. Liviy Andronikning Rim adabiyoti rivojidagi oʻrni.
3. Sitseronning notiqlik faoliyati.
4. Oktavian Avgust davri adabiyotining oʻziga xosliklari.
5. Stoiklar falsafasi va Seneka ijodi.
6. Rim adabiyotining jahon adabiyoti taraqqiyotidagi oʻrni.

Adabiyotlar

1. A History of Ancient Rome. Mary Beard.2015. Liveright. P.608
2. Алимухамедов А. Антик адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Тронский И.М. История античной литературы. – М.:Высшая школа, 1988
4. Qosimov A. Xoʻjayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Fargʻona, 2016.
5. Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд: Қадимги давр. – Т.: Мумтоз сўз, 2012.
6. Антик адабиётдан хрестоматия. Рим адабиёти / Ойбек МАТ, XV том. – Т.: Фан, 1980.
7. Сенека. “Нома I”, “НомаII”, “Нома VII”, // Jahon adabiyoti, 2005. №11.
8. Сенека. “Нома XXXXI” // “Jahon adabiyoti”, 2006. №7.
9. Кай Валерий Катулл. “Лесбияга”, “Чумчукнинг ўлимига” // Jahon adabiyoti, 2013. №1.

O'RTA ASRLAR G'ARB ADABIYOTI

REJA

1. O'rta asrlar adabiyotining asosiy xususiyatlari.
2. G'arbiy Ovrupa qahramonlik eposi.
3. XII-XIII asrlarda ritsarlik-kurtuaz adabiyoti.
4. Shahar adabiyoti.
5. Fransua Viyon ijodi.

Tayanch soʻz va iboralar: Lotin tili, qahramonlik eposi, kelt eposi, saga, Beovulf dostoni, Sid haqida qoʻshiq, Roland haqida qoʻshiq, diniy mavzudagi dramalar, ritsar-kurtuaz adabiyoti, ritsarlik romanlari, shahar adabiyoti, fablio, "Tulki haqida roman", Fransua Viyon.

Ovrupa o'rta asrlar davri deyarli ming yillikni qamrab olgan bo'lib, V – XIV asrlarni o'z ichiga oladi. Rim imperiyasining qulashidan Uyg'onish davrigacha davom etadigan o'rta asrlar adabiyoti ilk (V – X asrlar) va so'nggi (XI – XIV asrlar) bosqichlarga ajratiladi.

Rim imperiyasi parchalanib ketgandan keyin, Ovrupa, Osiyo va Shimoliy Afrikaning unga qarashli bo'lgan hududlarida xalqlarning buyuk ko'chishi boshlandi. Bu jarayon urushlar, kurash, yangi davlatlarning shakllanishi bilan birga sodir bo'ldi.

Rimliklardan qabul qilingan lotin tili Ovrupa ning turli mintaqalarida yashovchi turli millat vakillarini birlashtiruvchi omil bo'ldi. Ushbu tilda o'rta asr olimlari va faylasuflari o'z asarlarini yozdilar. Lotin tili ilm-fanning rasmiy tiliga aylandi. Ma'naviyat va ma'rifatning markazi cherkov hamda XII-XIII asrlarda paydo bo'lgan universitetlar bo'lib qoldi. Ularda bo'lajak olimlar, mutafakkirlar, kashfiyotchilar, ilmiy risola va tarixiy xronikalar mualliflari tahsil oldilar.

Ovrupa oʻrta asrlar adabiyotining shakllanishida 3 ta omil muhim rol oʻynagan: 1) xalq ijodi; 2) antik davr adabiyoti; 3) xristianlik.

Oʻrta asrlarda Ovrupa mamlakatlarida milliy adabiyotlar shakllandi, bu davrda ayniqsa, ritsarlik sheʼriyati va romanlari, shahar adabiyoti rivojlandi. Xalq-qahramonlik eposlari oʻrta asrlar adabiyotining noyob namunalari sanaladi. “Beovulf” dostoni ilk oʻrta asrlarda anglosaksonlar tomonidan yaratilgan boʻlsa, feodal munosabatlari shakllangan davrda Fransiya “Roland haqida qoʻshiq”, Germaniyada “Nibeluenglar haqida qoʻshiq”, Ispaniyada “Sid haqida qoʻshiq”lar yaratildi. Bu asarlarda davr muhiti oʻz ifodasini topgan boʻlib, sodir boʻlib oʻtgan voqealar poetik shaklda, badiylashtirilib berilgan. Odatda, qahramonlik eposi namunalarida real voqealar badiiy toʻqima bilan uygʻunlashib ketadi.

Ovrupa va jahon adabiyotini rivojlanishiga ulkan xissa qoʻshgan adabiyotlardan biri sanaluvchi fransuz adabiyoti negizida oʻrta asrlarda keng tarqalgan koʻplab asosiy janrlar va yoʻnalishlar shakllandi (milliy qahramonlik eposi, trubadurlar sheʼriyati, ritsarlik romanlari, shahar adabiyoti janrlaridan – fablio, misteriya va b.).

Oʻrta asrlarda qahramonlik va qahramon shaxsi haqidagi tasavvurlar antik davrga nisbatan birmuncha oʻzgardi. Agar qadimgi yunonlar qahramonlik haqidagi tasavvurlarini maʼbudlar va ularning farzandlari bilan bogʻlagan boʻlsalar, oʻrta asr qahramonlik dostonlarida asar qahramoni qilib, oʻz Vatani va qiroliga sodiq boʻlgan jasur kishi tanlanadi. Qadimgi yunon qahramoni Gerakl – Zevsning oʻgʻli, Axill – maʼbuda Fetidaning farzandi. “Roland haqida qoʻshiq” dostonining qahramoni – “aziz Fransiya” va imperator Karl uchun jasorat koʻrsatgan mard va fidokor ritsar. Qahramonlik haqidagi tushuncha ham oʻzgardi: endi bu shaxsning yuksak, oliy maqsad yoʻlidagi xatti-harakatlarini badiiy ifoda qilish edi.

Oʻrta asrlar qahramonlik eposi asarlarining mualliflari haqidagi masala xali-hanuz bahsli-munozarali boʻlib qolmoqda. Ular jamoaviy-individual ijodning natijasi boʻlib, mualliflarning nomlari bizgacha yetib kelmagan. Oʻrta asr qahramonlik dostonlarining aso-

sida afsonaviy-tarixiy qahramonlar va ularning faoliyati haqidagi xalq afsonalari yotadi.

G‘arbiy Ovrupa qahramonlik eposi

Eposning dastlabki namunalari zamonaviy Britaniya hududida yashagan kelt qabilalari tomonidan yaratilgan. V asr boshlarida kelt (irland) qabilalari Rim imperiyasining zaiflashganidan foydalanib, mustaqillikni qo‘lga kiritdilar. Ilk o‘rta asrlarda kelt qabilalari hayoti haqidagi xalq she‘riyati negizida qahramonlik eposi shakllandi. Eposlarni kuylovchilar 2 guruhga – lirik she‘riyatni kuylovchi bardlar va epik she‘riyat bilan shug‘ullanuvchi filidlarga bo‘lingan. Filidlar o‘z qissalarini nasrda bayon qilganlar, keyinroq ular “saga”(qissa) nomini olgan. Sagalarning ta’sir kuchini yanada oshirish uchun filidlar she‘riy parchalar kiritganlar.

Kelt eposining qahramonlik qissalari ulad qiroli Konxobar va uning jiyani Kuxulinning sarguzashtlariga bag‘ishlangan. Bizgacha ushbu qissalarning bir nechtasi yetib kelgan bo‘lib, “Usnex o‘g‘illarining quvilishi”, “Mak-Dato cho‘chqasi haqida qissa”, “Kualngendan buqa o‘g‘irlash”, “Kuxulinning Ferdiad bilan jangi”, “Kuxulinning xastaligi”, “Kuxulinning o‘limi” shular jumlasidan.

Qahramonlik eposi bilan bir qatorda maishiy, sarguzasht, fantastik mavzularda ham qissalar yaratildi: “Beyli haqida qissa”, “Etaga muhabbat”, “Febelning o‘g‘li Branning suzishi”.

Qadimgi kelt(irland) eposi G‘arb adabiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi, undagi syujet, obrazlardan keyingi davr adiblari unumli foydalandilar.

Ingliz o‘rta asrlar adabiyoti. Hozirgi inglizlarning ajdodlari V asrda mamlakatga Ovrupa dan ko‘chib o‘tgan anglo-sakslar bo‘lib, qadimgi adabiy yodgorliklar Britan orollarini normannlar tomonidan zabt etilishiga qadar (1066-yil) bo‘lgan muddatda yaratiladi. Ingliz tilidagi adabiyotlar (ingliz adabiyoti degan tushunchaning o‘zi ham), asosan, anglosakslar nasroniylik dinini qabul qilganlaridan

keyin paydo bo'ldi. O'sha paytlarda rohiblar xalq ichida yurib qahramonlik doston (poema)larini yozib olganlar (ular ichida eng mashhuri VII asrda qog'ozga tushgan "Beovulf" asaridir). Qahramonlik dostonlaridan tashqari, ilk o'rta asrlarda adabiyotning boshqa janrlarida ham asarlar (diniy risola va traktatlar, ritsarlikning she'rlari, solnomalar) yaratila boshlandi.

XI-XII asrlarda Angliya hududini hozirgi fransuzlarning ajdodlari hisoblanmish normannlar bosib oldi. Begona til va madaniyatning suqilib kirishi tufayli yuz bergan murakkab vaziyatlar oqibatida bu davrda ingliz adabiyoti uch tilda yaratila boshlandi: diniy adabiyotlar – lotin tilida, qadimiy solnomalar, rivoyatlar, qadim o'tmish voqealari – ingliz tilida, she'r va dostonlar – fransuz tilida (ularning ko'pchilik qismi bizgacha yetib kelgan). Angliya hududi normannlar istibdodidan qutilganidan so'ng mamlakatda yagona milliy til – ingliz tili vujudga keldi (XIV asr).

"Beovulf" dostonining qo'lyozmasi X asrga doir bo'lib, u ingliz tiliga asos bo'lgan anglosakson tilida yozilgan. "Beovulf" dostoni o'rta asrlar ilk davrining bizgacha yetib kelgan eng birinchi namunasini hisoblanadi. Doston Britaniya orollariga ko'chib o'tgan majusiy angl va sakslarning rivoyatlari negizida paydo bo'ldi. Doston aynan mana shu og'zaki rivoyatlar negizida nasroniylilik davrida yozib olingan va asarning muallifi ma'lum emas. "Beovulf" dostonining qo'lyozmasi Londondagi Britaniya muzeyida saqlanadi.

Doston qadim german rivoyatlari asosida, anglosakslar Britaniyaga ko'chib o'tguncha bo'lgan davrda yaratilgan. Asar voqealari Boltiq dengizi sohillarida bo'lib o'tadi.

Ikki qismdan iborat dostonda geatlar¹ qabilasi jasur bahodiri Beovulfning Daniyani dahshatli dengiz maxluqi Grendeldan qutqarishdagi qahramonliklari hikoya qilinadi. Beovulf o'zining o'n to'rt ritsarlari bilan qirol Xrotga yordam berish uchun Daniyadan kelganda, Grendel ularni dengiz qa'riga tortib ketib nobud qiladi. Beovulf uning ustidan g'olib keladi va o'z vataniga qaytib ketadi. U o'z yurtida ellik yil saltanatni boshqaradi va yerlariga olovpurkar ajdaho

bostirib kirganda, uni jangda yengadi, biroq o'zi ham maxluqning zaharli tishlaridan yaralanib vafot etadi.

Dostonda ertak motivlari mavjud bo'lib, unda turli maxluqlar va ajdaholar ishtirok etadi, shu bilan birga doston matnida bo'layotgan hodisalarga Xudoning aralashishi va Injildagi ismlar(Avel, Noy) uchraydi, Grendel esa Kainning avlodidan deyiladi. Bularning barchasi muallifga nasroniy dinining ta'siri katta bo'lganidan dalolat beradi.

Fransiya o'rta asrlar adabiyoti. Zamonaviy Fransiya hududida qadimda kelt xalqlari guruhiga mansub bo'lgan gall qabilalari istiqomat qilgan bo'lib, ular keyinchalik rimliklar tomonidan bosib olingan. V asrga kelib german qabilalaridan bo'lgan franklar gall yerlarini bosib olganlar va tez orada ular mahalliy xalqlarning ta'sirida assimilyatsiyaga uchraganlar.

Uzoq vaqt mobaynida hozirgi Fransiya hududi Frank davlati tarkibida bo'lgan. Buyuk Karl (768–814) qirolligi davrida mamlakat har tomonlama rivojlanib qudratli davlatga aylangan. Karlning vafotidan keyin mazkur davlat parchalanib ketishi natijasida (843-yil) Reyn daryosining g'arbiy hududida Fransiya davlati shakllana boshlagan. Buyuk Karlning nabirasi “taqirbosh” laqabli Karl bu davlatning birinchi qiroli hisoblanadi.

Aynan IX asrda fransuz tili shakllana boshladi. Agar katoлик cherkovining tili lotin tili bo'lsa, oddiy xalq “roman” tilida so'zlashgan. Bu tilning shakllanishiga gallar va german qabilalarining ta'siri bo'lgan bo'lsa-da, uning asosini “vulgar lotin”i tashkil etdi. Asrning boshlaridayoq (813-yil) Tur ibodatxonasidagi diniy va'zlar xalqqa tushunarli bo'lishi uchun roman tilida o'qila boshlangan edi.

Bizgacha o'rta asrlar adabiyotidan epik dostonlar, kichik hajmdagi lirik she'rlar, roman va diniy mavzudagi dramalar, latifaga yaqin turuvchi hikoya – fabliolar yetib kelgan.

Qahramonlik eposi. O'rta asrlar qahramonlik dostonlari (fr. chansons de geste) ning syujetlari real tarixiy voqealar asosiga quril-

gan bo‘lib, ularni ijod qilish jarayonini ikki bosqichga ajratish mumkin: xalq ijodiyoti tarixiy voqealarga poetik ishlov bergan bo‘lsa, keyinchalik u shoirlar tomonidan birlashtirilib sayqallangan.

Baxshi (jongler) ritsar va qirollarning jasoratlari, o‘zaro qarama-qarshiliklar, nizolari haqidagi qo‘shiqlarning muallifi va ijrochisi bo‘lgan.

Fransuz epik dostonlarini shartli ravishda uch turkum(sikl)ga ajratish mumkin: 1. Qirollik turkumi. Bu turkumdagi dostonlar markazida Buyuk Karl obrazi bo‘lib, u Fransiyaning ramzi sifatida tasvirlangan. 2. Goran de Monglarga bag‘ishlangan dostonlarda ideal vassal tarannum etiladi. 3. Feodallar o‘rtasidagi nizolarga bag‘ishlangan Doon de Mayans yoki feodal turkumi.

“Roland haqida qo‘shiq” dostoni XI-XIV asrlarda Fransiya paydo bo‘lgan ko‘plab dostonlar orasida eng mashhuri sanaladi. Mualliflarining nomi saqlanib qolmagan bu dostonlarni *truver*¹⁵lar yozishgan, ularni joglerlar arfa yoki viola musiqa asboblari jo‘rligida ijro qilishgan. Aksariyat dostonlar qirol Buyuk Karl va uning safdoshlari amalga oshirgan “ulug‘” ishlarga bag‘ishlangan.

“Roland haqida qo‘shiq” da ham Karl va uning sodiq ritsari Roland madh qilinadi. Doston 1100-yillarda yaratilgan bo‘lib, unda Karlning Ispaniyaga qilgan yurishi haqida hikoya qilinadi. Bu voqealar aks ettirilgan XVIII asr solnomasi matnida qirol Karl armiyasining ar‘ergardi¹⁶. Pireney tog‘larida tor-mor qilinganligi, halok bo‘lganlar orasida Breton chegara qo‘shinlarining boshlig‘i Xroulend bo‘lganligi haqida xabar beriladi. Bu tarixiy voqea dostonning markaziy mavzusiga aylanadi. Biroq asarda ko‘p narsalar o‘zgartirilgan: yosh qirol Karlning 778-yillarda bo‘lib o‘tgan yurishi yetti yilgi urush sifatida, uning o‘zi esa yoshi ulug‘ mo‘ysafid qilib tasvirlanadi, ar‘ergardga hujum qilgan basklar o‘rnini saratsin¹⁷lar egallagan.

¹⁵ Truver(fr. trouver) – ixtiro qilmoq, topmoq.

¹⁶ Ar‘ergard –qo‘shinning chekinishini pana qiluvchi guruh.

¹⁷ Truver(fr. trouver) – ixtiro qilmoq, topmoq.

Dostonda franklarning Ispaniyaga yurishi bilan bog'liq ko'plab voqealar keltirilgan: saratsinlar bilan olib borilgan muzokaralar, Ganelonning xiyonati, Rolandning kam sonli qo'shini bilan saratsinlarning son jihatidan yigirma barobar ko'p qo'shiniga qarshi Ronseval darasida olib borgan jangi. Ronseval darasidagi jang asarning kulminatsiyasi bo'lib, aynan shu epizodda Rolandning jasorati, sodiq do'sti Oliverning aql-zakovati, ularning vatan manfaatlari uchun fidokorligi namoyon bo'ladi. Oliver o'q tegib o'ldi, o'n ikkita jasur per¹⁸lar halok bo'ldi, yaralangan arxiyepiskop Turpin yiqildi. Og'ir yaralangan Roland jang maydonida yolg'iz qoladi va o'z qilichi Dyurendal, burg'usi Olifant bilan vidolashadi.

Doston 291 she'r bandi(bu bandlar *tirada* deyiladi)dan iborat bo'lib, ular yagona vazn bilan birlashtirilgan. Aksariyat bandlar oxirida o'ziga xos naqorat bo'lgan "Aoy" xitobi yangraydi.

Ritsar-kurtuaz adabiyoti

X-XII asrlar davomida Fransiya, shuningdek, G'arbiy Ovrupa ning ko'p mamlakatlarida feodallashish jarayoni tugallangan, feodal ishlab chiqarish usuli qaror topgan edi. Davlat tepasida qirol turar va u boshqa feodallar uchun sin'yor – syuzeri hisoblanar edi.

Qirolning vassallari – katta yer egalari graf, gersog, yepiskop va boshqalar o'z grafliklari doirasida mustaqil hukmron edilar. Ular ko'pincha qirolga ham itoat qilmas edilar. Kichikroq baronlar yirik graf va garsoglarni sin'or deb ataganlar. Baronlarga kichikroq feodal va ritsarlar bo'ysunganlar.

Ritsar o'z xo'jayiniga sodiq, uning mol-mulki va manfaatlarini himoya qiluvchi jangchi edi.

O'rta asrlar sharoitida ritsarlik harbiy-feodal zodagonlarning o'ziga xos muhim xususiyatlarini belgilardi. Asta-sekin unga yangi rasm-rusmlar ham paydo bo'la boshlaydi. Endi ritsardan o'z sin'origa sodiq, rostgo'y bo'lish bilan birga, dinni himoya qilish,

¹⁸ Ar'ergard –qo'shinning chekinishini pana qiluvchi guruh.

zaiflarga yordam berish vazifalari ham talab etila boshladi. Dabdabali ritsar qoidalarini yaratishda XII-XIII asrlarda yuzaga kelgan risar adabiyoti ma'lum rol o'ynadi.

Ritsar adabiyoti o'rta asrlarda feodalizmning markazi bo'lgan Fransiya va G'arbiy Ovrupa ning boshqa mamlakatlarida shakllanayotgan ritsar adabiyoti uchun namuna xizmatini o'taydi.

Avvallari saxiylik ritsarning jangovar kurashida qo'shimcha bir holat edi. XII asrda esa u ritsar adabiyotida ifodalangan qahramonning asosiy xususiyatiga aylanadi. Ritsar faqat mard bo'lishi bilan kifoyalanmasdan, shu bilan birga kurtuazcha nozik didli, ko'rkam, sezgir va xushmuomala bo'lishi kerak, degan talab ham qo'yiladi. Shuningdek, insoniy his-tuyg'ularni qadrlash, ayollarga nozik iltifot, romantik sevgi kechinmalarini madh qilish rasm bo'lib qoladi.

X asr boshlarida Janubiy Fransiyaning Provans viloyatida feodal sin'orlari dunyoviy ritsar madaniyatining ifodasi bo'lgan kurtuaz poeziyasi yuzaga keladi. Bu adabiyot saroyga xos "kurtuazcha" nafislik, odob-tavoze, xonimlarga nisbatan xushmuomalalikni talab qiladi. Ayollar kulti – ayollarni ulug'lash Provans shoirlari – trubadurlar ijodida asosiy o'rin egallaydi.

Trubadurlar lirikasining asosiy janrlari: 1) kansona – sevgi qo'shig'i bo'lib, unda muhabbat va diniy mavzu yoritiladi, bu janrdagi she'rlar nafisligi va bandlarning murakkabligi bilan ajralib turadi; 2) sirventa – asosan siyosiy xarakterdagi, qisman shaxsiy masalalarga bag'ishlangan munozara yo'sinidagi qo'shiqdir. Shoir unda o'z dushmaniga qarshi hujum qiladi; 3) tensona – sevgi, adabiy-falsafiy mavzularda ikki shoir o'rtasida bo'lgan she'riy dialogdan iborat; 4) alba yoki tong qo'shig'ida ritsar o'z do'stining kuzatuv ostida tunda sevgani bilan uchrashgani borishi kuylanadi. Tong yorisha boshlashi bilan do'sti "Tong" qo'shig'ini aytadi va ritsarni ogohlantiradi; 5) pastorela – mavzusi jihatidan alba kabi alohida voqeani aks ettirgan lirik qo'shiq bo'lib, ko'pincha u suhbat-dialogdan tashkil topgan kichik pyesani eslatadi, unda ritsar bilan cho'pon qizning uchrashuvi

hamda ular o'rtasidagi munozara tasvirlanadi. Qo'shiqning kirish qismida ritsar qizni tabiat quchog'ida uchratib unga mulozamat qila boshlaydi. Qiz ritsarning so'zlariga ishonib, unga o'z ixtiyorini topshiradi, biroq ritsar uni tashlab ketadi, yoki aksincha, qiz ritsarga jiddiy zarba berib, uni haydab yuboradi; 6) motam qo'shig'i – biron-ta obro'li sinor yoki yaqin kishining vafotiga shoirning qayg'usini bayon etgan she'rdir.

Trubadurlar lirikasi XII-XIII asrlar mobaynida rivoj topdi. Uning eng gullagan davri XII asrning oxirlariga to'g'ri keladi. Shu davrda ijod etgan yirik trubadurlardan biri Bernard de Ventadorndir (tax. 1140–1195-yy.). Shoir Bertran de Born (tax. 1140–1215-yy.) ijodida siyosiy muammolar yoritiladi.

Ritsarlik lirikasida kuylangan sevgi, turmush quvonchlari kurtuaz-ritsarlik romanining ham asosiy mavzusi edi. Ritsarlik romanida muhabbat feodal axloqi tamoyillariga bo'ysunilgan tarzda ko'tarinki ruhda, fantastik bo'yoqlarda tasvirlanadi. Shuningdek, qahramonlarning ruhiy kechinmalari tasviriga ham alohida e'tibor beriladi. Ritsar xonimga bo'lgan sevgisi tufayli jangovar sarguzashtlarga o'tlanadi, lekin endi ritsar vatan manfaatini emas, balki o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab qahramonlik safarlariga chiqadi.

Kurtuaz-ritsarlik romani ham Fransiyada vujudga kelib, so'ngra boshqa yerlarga tarqalgan. U mavzusiga qarab 2 turkumga ajratiladi: 1) antik turkum; 2) breton turkumi. Birinchi turkumga antik manbalar asos bo'lib xizmat qilgan ("Aleksandr haqida roman", "Eney haqida roman", "Troya haqida roman"). Ikkinchi – breton turkumiga esa fantastika va ishqiy voqealarga boy bo'lgan kelt ertaklari asos bo'lib xizmat qilgan ("Artur" yoki "Dumaloq stol" romanlari, "Iven yoki yo'lbars ritsar", "Tristan va Izolda").

Shahar adabiyoti

O'rta asr shaharlarida ishlab chiqarishning o'sishi hunarmandchilikning rivojlanishiga olib keldi. XII asrdan boshlab savdo-sotiq

va hunarmandchilik markazi sifatida shaharlarning mavqeyi osha boshladi. Shaharlarning rivojlanishi barobarida feodal aloqalarga qarshi bo'lgan burjua sinfi shakllandi. Borliqqa nisbatan ideal qarashda bo'lgan ritsarlik she'riyatidan farqli ravishda shahar adabiyoti hushyor, hozirjavob va real hayotga yaqinligi bilan ajralib turadi. Shahar adabiyoti ritsar adabiyotidagi janrlarni aynan o'zicha qabul qilmasdan, ularni qayta ishlaydi va faqat shaklini o'zgartirish bilan kifoyalanmasdan, uslubiga ham qator o'zgarishlar kiritadi. Ritsar poeziyasidagi o'ta nafislik va san'atpardoqlik xalqchil va real tasvirlar bilan almashinadi.

Go'zal xonim uchun har qanday sarguzashtlardan qaytmaydigan va o'z nayzasini sindirishga ham tayyor turadigan ritsar o'rnini endi aql-idrokli, epchil va mehnatni qadrlaydigan qahramonlar egallay boshlaydi. Bu yangi qahramonlar zehni o'tkir va chaqqon dehqon, xushchaqchaq jonglyor, hiylakor xizmatchi va boshqalar bo'lib, ular e'tiborli guruhdan chiqqanligi bilan gerdayadigan hukmron tabaqa vakillari, xususan, ochko'z va firibgar cherkov knyazlari va monaxlar ustidan kuladilar.

Shahar adabiyotida yangi janrlar paydo bo'ldi. Ana shunday janrdan biri fablio hisoblanadi. Fablio kichik she'riy hikoya bo'lib, uning asosiy maqsadi tinglovchilarni kuldirib, ko'nglini ko'tarishdan iborat bo'lgan. Fablioning stili (uslub) mukammal bo'lmagan, aksariyat hollarda ularning qofiyasi sodda edi. Hikoyalarda hayotdan olingan qiziqarli voqealar, latifalar bayon qilingan. Fablioning markazida chaqqon, abjir, aqlli qahramon turadi. Keyinchalik alohida fabliolar bunday qahramon atrofida birlashtirilib, yaxlit holatga keltirilgan va shu tarzda roman paydo bo'lgan. Turli e'tirozlarni bir qahramon atrofida jipslashtirish natijasida o'rta asrlarning eng mashhur asari "Tulki haqida roman" paydo bo'lgan.

Fablio ma'lum darajada keyingi davr Ovrupa adabiyotiga ta'sir ko'rsatdi. Molyerning "Zo'raki tabib" komediyasida, Lafontenning "Ertaklari"da fablio syujeti, uslubi ko'rinadi. Germaniyada fablioning ta'siri ostida zamonaviy hajviy ruhdagi realistik **hikoya-shvank**

lar yuzaga keladi. Ayniqsa, Shtrikkerning “Pop Amis” haqidagi hikoyalar turkumida fablning ta’siri yaqqol ko’rinadi.

“Tulki haqida roman” shahar adabiyotining xarakterli asarlaridan biri hisoblanadi. U Ovrupa xalqlari o’rtasida keng tarqalgan tulkining qilmishlari to’g’risidagi ertaklar asosida yuzaga kelgan.

Salkam bir asr (XII asrning oxirlari-XIII asrning boshlari) mobaynidagi voqealarni qamrab olgan bu roman-epopeyaning yaratilishida ko’p avtorlar qatnashgan. Turli hikoyalardagi qahramonlar xarakterining umumiyligi bu hikoyalarning birlashib yagona roman sifatida shakllanishiga imkon bergan.

Shaharlarning rivojlanishi shahar tabaqalarining feodal hukmronlariga qarshi kurashini ham keskinlashtiradi. Shahar tabaqalari adabiyotdan o’z dushmanlariga qarshi kurash qiroli sifatida foydalanadilar. Masalan, “Tulki haqida roman” da epchil, dono va tadbirkor tulki Renarning qo’pol va qonho’r bo’ri Izengrim bilan olib borgan kurashlari tasvirida roman avtorlari shaharliklarning manfaatini ifodalab, hukmron feodal din ahllariga qarshi yovsiz o’t ochadilar. Feodal olamining vakillari – vahshiy tabiatli qo’pol kuchlar epchil tulkiga masxara bo’ladilar. Qirol arslon Nobol, saroy voizi eshak Boduen, qirollik armiyasining jarchisi xo’roz Shanteklar, beso’naqay ayiq Bryon (yirik feodal), yovuz, qo’pol va ochko’z bo’ri Izengrim (o’rta darajadagi ritsar) obrazlarida feodal hukmronlarining xulq-atvorlari fosh qilinadi. Tovuq, quyon, chittak va boshqalar oddiy kishilar obrazi sifatida beriladi.

Fransuzcha “Tulki haqida roman” feodal tartiblariga qarshi o’tkir satira edi. U Ovrupa ning ko’p tillariga tarjima qilinadi.

Fransua Viyon (1431–1463-y. keyin) ijodi

Fransua Viyon ijodi o’rta asrlar fransuz she’riyatini yuksak cho’qqilarga ko’targan va istiqboldagi muvaffaqiyatlarining darakchisi bo’lgan deyish mumkin. Viyonning hayoti va ijodi o’rta asr dunyoqarashi inqirozining tipik namunasi hisoblanadi. Kambag’al

oilaning farzandi bo'lgan Fransua de Monkorbe uni tarbiyalagan uzoq qarindoshi, Parij kapellani¹⁹ Gilom Viyonning familiyasini qabul qiladi. 1453-yili o'qishni tugatib magistr darajasini oladi. 1455-yili ruhoniylardan biri bilan janjallashib qolib, uni xanjar bilan urib o'ldiradi. Xibsga olingan Fransua o'zini himoya qilganligini isbotlay olgani uchun ozodlikka chiqariladi. Bir yildan keyin bir necha sheriklari bilan katta o'g'irlik sodir etgach, Parijdan qochadi. Parijdan ketar ekan, u hazilomuz "Kichik vasiyat" poemasini yozadi va hamtovoqlariga o'zining mayda-chuyda buyumlari va sud jarayonini vasiyat qilib qoldiradi.

Shu paytdan boshlab Viyonning 6 yil davom etgan darbadarlik hayoti boshlanadi. U 1457-yilda shahzoda Karl Orleanskiy tomonidan uyushtirilgan shoirlar ko'rigida ishtirok etadi. Shundan keyin shoir kokilyarlar²⁰ guruhiga qo'shiladi, o'g'rilar jargonini o'rganadi, hatto bu tilda balladalar ham yozadi. 1461-yili noma'lum sabablarga ko'ra Myon-syur-Laur shahri qamoqxonasiga tushadi.

1462-yili Viyon Parijga qaytadi va o'zining "Katta vasiyat" dostonini yozadi, shu yilning noyabr oyida yana qamoqxonaga tushadi, dekabr oyida Papa mahkamasining kotibiga suiqasdda ayblanib o'lim jazosiga maxkum etiladi. Aynan shu kunlarda u mashhur "Osilganlar haqida ballada"sini yozadi. 1463-yilning 5-yanvarida o'lim jazosi bekor qilinib 10 yilga Parijdan badarg'a qilinadi. Viyonning shundan keyingi hayoti haqida ma'lumotlar saqlanib qolmagan.

Viyonning eng asosiy adabiy merosi darbadarlikda yozilgan bir nechta she'rlarini ham o'z ichiga olgan "Katta vasiyat" dostoni hisoblanadi. Asarda shoir turli buyumlar bilan birgalikda bir necha insonlarga o'z she'rlarini ham vasiyat qiladi. Shu tarzda asar Viyonning haqiqiy "poetik vasiyati"ga aylanadi.

Shoirning ijodi Masho maktabi an'analari bilan bog'liq bo'lsa ham, undagi obrazlar tizimi, mavzu ko'lami, xis-tuyg'ularning xarakteri, ya'ni uslubi va dunyoqarashi tubdan farq qiladi. Hayotning

¹⁹ *Katoliklarda xonaki cherkov ruhoniysi*

²⁰ *Tilanchilik, bosqinchilik bilan shug'ullangan yersiz qolgan dehqonlar, qochoq askarlar*

o'tkinchiligi, foniylilik, har qanday go'zallikning nobud bo'lishi g'oyasi shoir she'riyatining asosini tashkil qilgan.

Bir qarashda Viyon poeziyasi o'rta asrlar uchun an'anaviy bo'lib tuyulishi mumkin, u balladalar, rondo(she'ning ayrim misralari ma'lum tartibda takrorlanadigan turi), qo'shiqlar yozdi, mavzu, ohang, badiiy usullarini meros qilib oldi. Biroq ularga ko'r-ko'rona ergashmadi, balki ularni kengaytirib, mavzu ko'lamini chuqurlashtirdi, falsafiy ruh bag'ishladi. Shuning sababidan Viyon she'riyati, o'tmishdoshlari bilan qiyoslaganda, haqiqiy poetik inqilob bo'ldi.

1456-yili shoirning yumor, kinoya, hazil-mutoyibaga yo'g'rilgan "Le"(yoki "Kichik vasiyatnoma") dostoni yaratildi.

Viyonning asosiy asari – "Vasiyatnoma", keyinchalik shoirning hayotlik paytidayoq uni "Katta vasiyatnoma"(1461-y.) deb atay boshlaganlar: doston 186 she'riy band, 16 ta ballada, 3 rondodan iborat.

Viyon ijodining ta'siri XVI asrdan boshlab fransuz adabiyotida yaqqol namoyon bo'ladi. Rable, Lafonten, Molyer, T.Gote va Gygular uning ijodi ta'sirida bo'lgan bo'lsalar, Bualo hamda Volter uning ijodiga yuqori baho berganlar.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Ovrupa o'rta asrlar adabiyotiga ta'sir ko'rsatgan omillarni ayting?
2. O'rta asrlar adabiyoti qanday davrlarga bo'linadi?
3. Kelt eposi qanday xususiyatlarga ega?
4. "Beovulf" dostonining asosiy xususiyatlari.
5. "Roland haqida qo'shiq" dostoni qahramonlik eposining namunasi sifatida.
6. Ovrupa xalqlari qahramonlik eposi va "Alpomish" dostoni o'rtasidagi umumiy va o'ziga xosliklar haqida ma'lumot bering.
7. Ritsarlik poeziyasining paydo bo'lish asoslari va asosiy janrlari?
8. Kurtuaz-ritsarlik romanlari qanday turkumlavrga bo'linadi?

9. Fablio – shahar adabiyotining xarakterli janri sifatida.

Adabiyotlar

1. European literature and the Latin Middle Ages. Ernst Robert Curtius 2013 Princeton University Press. P.662
2. Қаяумов О. Чет эл адабиёти. – Т. : Ўқитувчи, 1987.
3. Qosimov A. Xo‘jayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Farg‘ona, 2016.
4. Гюнтер де Бройн. Тристан ва Изолда. – Т. : Ўзбекистон, 1994.
5. Англия шеърляти. Ҳалқ балладалари. «Қузгун учар кузгун томон...», «Робин Гуд Шерифни қандай меҳмон қилгани ҳақида», «Эшикни ёп, кампир!»// Jahon adabiyoti, 2014. №5.

G'ARB UYG'ONISH DAVRI ADABIYOTI

REJA

1. Ovrupa Uyg'onish adabiyoti asoslari,
2. Italiya Uyg'onish adabiyoti.
 - 2.1 Dante Aligeri ijodi;
 - 2.2 Petrarka ijodi;
 - 2.3 Bokachcho ijodi.
3. Fransiya adabiyoti. Rable ijodi.
4. Ispan adabiyoti. Servantes ijodi.
5. Angliya adabiyoti. V.Shekspir ijodi.

Tayanch so'z va iboralar: Renessans, gumanistlar, Antik adabiy merosi , Dante Aligeri , " Ilohiy komediya", Petrarka, Bokkachcho, "Dekameron", Rable, "Gargantyua va Pantagryuel".

Ovrupa o'rta asrlar tamaddunining yakunlanishi insoniyat tarixida Uyg'onish(yoki ilm-fanda qabul qilingan, fransuz atamasi Renessans) nomini olgan ajoyib davr bilan bog'liq. Uyg'onish antik yoki o'rta asrlarga nisbatan ancha qisqa muddat davom etgan bo'lsa-da, fan va madaniyatda erishilgan ulkan yutuqlar uni alohida bir bosqich sifatida e'tirof etish imkonini beradi.

XIV asrning o'rtalarida Italiyada, XV asrning ikkinchi yarmida Fransiya, Angliya, Ispaniya, Germaniya va Niderlandiyada katta iqtisodiy, ijtimoiy o'zgarishlar yuz berdi. Ovrupa ning turli mamlakatlarida yuz bergan bu protsessni italyanlar – Kvinkvechento, fransuzlar – Renessans, nemislar – Reformatsiya, umuman olganda Uyg'onish deb ataganlar. O'rta asrlar feodalizmi sharoitida shakllana boshlagan kapitalistik munosabatlar G'arbiy Ovrupa da Renessans (Uyg'onish) harakatining paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Madaniyat tarixida Renessans nomi bilan yuritiladigan ushbu harakat dastlab

Italiyada (XIV) va keyinchalik Ovrupa ning boshqa mamlakatlarida ham yuzaga keladi.

Ishlab chiqarish shakllarining yangi kurtaklari–manufakturaga o‘tish, buyuk geografik kashfiyotlar (Ovrupa uchun Amerikaning kashf etilishi, Hindistonga dengiz yo‘lining ochilishi) va dunyo miqyosida savdo-sotiqning rivojlanishi absolyutizmning g‘alabasi natijasida feodal tarqoqlikka chek qo‘yilib, milliy davlatlarning paydo bo‘lishi, buyuk dehqonlar urushi va xalq qo‘zg‘olonlari – bular ijtimoiy hayot va ijtimoiy tushunchada qator yangiliklar tug‘diradi.

Antik madaniyat ta’sirida Italiyada san’at mislsiz darajada yuksaldi. Italiya, Fransiya, Angliya, Ispaniya va Germaniyada yangi zamon adabiyoti vujudga keldi.

Uyg‘onish davri madaniyatining ahamiyati uning feodal tuzumi va cherkovga qarshi g‘oyaviy kurash olib borishi bilan belgilanadi. Shaxs erkinligi va uni cherkov sirtmog‘idan ozod etish hamda dunyoviy madaniyat yaratish uchun o‘z bilim va kuchlarini sarf etgan bu titanlar – o‘zlarini gumanistlar (lotincha – humanis ya’ni insoniylik) deb atadilar.

Inson shaxsini ulug‘lash, kishi ongini dinning sarqitlaridan tozalash, tabiat va jamiyatni inson manfaatlariga xizmat ettirish uyg‘onish davrining muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Uyg‘onish davrining xususiyatlaridan yana biri antik madaniyatga bo‘lgan munosabatda namoyon bo‘ladi. Gumanistlar o‘zlarining ilg‘or fikrlarini asoslash va kelajakka ishonch bilan qadam tashlash uchun antik davr ulug‘ siymolari ijodiga murojaat qiladilar. Ular rim va grek adabiyoti janrlarining turli uslub shakllarigagina emas, balki ularning tarixiy manbalari, g‘oyaviy mazmuniga ham diqqatlarini qaratdilar. Italyan olim va yozuvchilari, jumladan birinchi gumanist Bokacheho unutib yuborilgan qadimgi qo‘lyozmalarni qidirib topishga kirishdilar.

Uyg‘onish davrining yana bir xususiyati shundaki, gumanistik adabiyotning rivoj topishi va uning realistik mazmunda bo‘lganligidadir. Gumanistlar antik manbalardan tenglik va adolat

uchun kurash g'oyalarini oldilar. Antik adabiyotning bunday xususiyatlaridan ta'sirlanish F.Rablening "Gargantyua va Pantagryul", M.Servantesning "Don Kixot", V.Shekspir va Q.Marloning tragediyalarida yaqqol gavdalanadi. Xalq turmushidan olingan tematik obraz va folklor motivlari Bokachcho va M.Novarskaya ijodida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Uygʻonish davri vakillari yangi gumanistik ideallar uchun kurashda antik meros bilan bir qatorda ikkinchi zoʻr manba – xalq ijodidan ham foydalanganlar. Xalq yaratgan asarlarning mazmuni, obrazlar sistemasi, shakli, jamiyat hayotining turli tomonlarini xalq nuqtai nazaridan baholashi bilan gumanistlarga katta taʼsir etgan. Tenglik, adolat, vijdon erkinligi gʻoyalari va hayotni sevish, dunyo lazzeatlaridan foydalana olishni gumanistik yozuvchilar faqat folklordagina topadilar. Uygʻonish davrining eng buyuk gumanist yozuvchilari Bokachcho, Ramble, Servantes va Shekspir ana shu tunganmas manbadan toʻla foydalanganlar.

Ovrupa mamlakatlari gumanizmi va realistik san'atining shakllanishida antik va xalq elementlari bilan bir qatorda italyan gumanizmi va adabiyoti ham katta rol o'ynagan. Uyg'onish davri avval Italiyada XVI asrda boshlangan bo'lib, Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Angliya va boshqa mamlakatlarda san'at va adabiyotning rivojlanishida antik meros, xalq ijodi bilan bir qatorda italyan gumanizmi, Petrarka va Bokkachcholarning roli ham nihoyatda katta bo'lgan. Antik madaniy meros bilan qiziqish, xalq ijodidan foydalanishning o'zi ham boshqa Ovrupa mamlakatlarida italyan gumanizmi ta'siri ostida boshlangan edi.

Ovropa Uygʻonish harakatining ilk vatani – Italiyada kapitalistik sanoatning dastlabki shakli – manufaktura yuzaga keladi. Mamlakatning bir qancha shaharlarida savdo-sotiq tez surʼatlar bilan rivojlanadi. Venetsiya va Genuya savdo bilan mashhur boʻlgan bir vaqtda Florensiya sanoat va bank ishlari bilan shuhrat qozonadi. Bu yerda jun va ipakchilik sanoati avj oladi. Ishchilar bir korxonaga birlashtiriladi va ularni ekspluatatsiya qilish kuchayadi. Binobarin,

bu davr dastlabki kapital to'plash davri edi. Italiyada shahar-respublika tartiblarining g'alaba qilishi, hunarmandchilikning va savdo-sotiqning tez rivojlanishi Renessans harakatining hammadan oldin shu mamlakatda yuzaga kelishiga zamin hozirladi.

Mamlakat madaniy hayotida misli ko'rilmagan yangiliklar yuz bera boshlaydi. XIII-XVI asrlar mobaynida Italiya shaharlarida 22 universitet ochiladi; ularda ilohiyot ilmi emas, balki huquqshunoslik, meditsina fanlari o'rgatiladi. Antik tarix, adabiyot va san'atni o'rganish dunyoviy fanlarning rivojiga, shubhasiz, jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Bu o'zgarishlar XV-XVI asrlarda buyuk geografik kashfiyotlarni keltirib chiqaradi. Matematika, fizika, astronomiya fanlari sohasida erishilgan qator yutuqlar Uyg'onish davrida faqat gumanitar bilimlar emas, balki tibbiyot fanlarining ham rivojlanganligidan darak beradi.

Italiya Uyg'onish davri adabiyoti – dunyoni insonparvarlik nuqtaiy nazaridan talqin qilish, insonning o'zini Parvardigor yaratgan eng oliy va mahbub jonzot sifatida tasdiqlashi, odamzodning kuch-qudratiga ishonch, hurfiylik, xurofotlarga nafrat omili sifatida dunyoga keldi. Bu davr italyan adabiyotining atoqli namoyandalari Franchesko Petrarka va Jovanni Bokkachcholdir. Petrarka lotin tilini o'rta asrlarda paydo bo'lgan vulgar so'z qatlamlaridan tozalagan bo'lsa, Bokkachcho nasrda adabiy tilning yaratuvchisi bo'ldi.

Italiyadagi Uyg'onish davrining eng gullab-yashnagan vaqti XVI asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Yagona italyan adabiy tilining shakllanish jarayoni aynan shu davrda yakunlandi.

Uyg'onish davrida italyan tasviriy san'atida ham jiddiy burilish sodir bo'ladi. Shaharlarning taraqqiy etishi natijasida arxitektura, haykaltaroshlik va rassomlik san'ati, badiiy adabiyot kamol topadi. Italyan gumanist yozuvchilari klerikal ruhdagi adabiyotdan foydalanib, diniy syujetlarni real voqelikka bog'lashga intiladilar. Yangi tematikaga murojaat etish badiiy tasvir usullarini ham o'zgartiradi. Bu hol, shubhasiz, o'rta asr adabiyotidagi allegorizmdan realizmga

qarab yo‘l ochadi. Garchi yangi zamonning birinchi shoiri Dante ijodida hali simbolistik tasvirlar mavjud bo‘lsa ham, lekin u asta-sekin kamayib boradi. Dastlabki gumanistlar – Petrarka va Bokachcho asarlarida mavhum simbolik iboralar ikkinchi o‘ringa qo‘yilib, realizm esa birinchi o‘ringa chiqariladi, voqelikni tipik ravishda, xarakterli detallar bilan aks ettirishga kirishiladi.

Italiya Uyg‘onish davri adabiyotini o‘rganish florensiyalik mashhur shoir **Dante Aligeri(1265–1321)** ijodidan boshlanadi. U ikki katta davr oralig‘ida yashab ijod qildi. Dante o‘rta asrlarning so‘nggi va shu bilan birga yangi zamonning eng avvalgi shoiri edi.

Dante XIII-XIV asrlarda Italiyaning asosiy madaniy markazi bo‘lgan Florensiyada tug‘ildi. U she‘riyatga erta kirib keldi va ijodining ilk davrida provans shoirlari ta‘sirida asarlar yaratdi. She‘riyatda fors tili hukmron bo‘lgan bir muhitda Alisher Navoiy o‘zbek tilida ijod qilganday, Dante ham o‘z ona tili – italyan tilida ijod qilgan.

Dante sevgilisi Beatrichega bag‘ishlab “Yangi hayot” she‘riy to‘plamini (1283–1292) chop ettirdi va unga 30 ta sonet(o‘n to‘rtlik) va kanson(qo‘shiq) kiritdi. Shoir to‘plamda Florensiya go‘zali Beatrice Portinarining o‘lmas she‘riy obrazini yaratdi. She‘rlar xronologik tartibda joylashtirilib, ularning mazmuni nasriy hikoyalar, falsafiy izohlar bilan sharhlangan.

Shoir to‘qqiz yoshligida ilk bora o‘zi bilan tengdosh bo‘lgan Beatricheni uchratib, yoqtirib qoladi. To‘qqiz yildan so‘ng ular yana uchrashadilar, qizning ochiq chehra bilan ta‘zim qilishi shoirni hayajonga soladi. Shu kuni u tush ko‘radi va uni birinchi sonetida tasvirlaydi. “Yangi hayot” to‘plami G‘arbiy Ovrupa adabiyotidagi birinchi avtobiografik qissa bo‘lib, unda shoir sevgan qalbnining nozik ruhiy kechinmalarini ustalik bilan tahlil qila olgan.

Dante Beatrichening vafotidan so‘ng ilmiy-falsafiy masalalar bilan shug‘ullanadi. 1305-yili u roman tilshunosligi bo‘yicha dastlabki tadqiqot hisoblanuvchi – “Xalq nutqi haqida” risolasini, 1307–1308-yillari o‘zining mashhur “Ziyorat” traktatini yaratadi.

“Ilohiy komediya” – Dantenin butun dunyoga ma‘lumu-mashhur

qilgan, italyan she'riyatining buyuk durdonalaridan bo'lib, shoirning o'zi asarni "Komediya"(o'rta asrlarda qayg'u, g'am bilan boshlanuvchi, xursandchilik bilan yakunlanuvchi har qanday asar komediya deb atalgan) deb nomlagan. "Ilohiy komediya"ga kirgan dostonlar "Do'zax", "Arosat (A'rof)" va "Jannat" deb atalgan.

Dante tasvirlagan "Do'zax" (asarning birinchi qismi) yer markaziga voronka shaklida o'yib tushirilgan joy bo'lib, unda 9 pog'onali chuqurlik bor. Gunohkor jonlar shu pog'onali chuqurlarda azob chekadilar. Pastki pog'onaga tusha borgan sari jon qattiqroq azoblanadi. Muhimi shu yerdaki, Dante o'zining siyosiy muholiflarini do'zahga tashlaydi, ayniqsa, xristian dini ruhoniylarini qattiq qoralaydi va ularni do'zaxning so'nggi pog'onalariga joylashtiradi.

Dantening tasviricha, "A'rof" (poemaning ikkinchi qismi) yer kurrasiga qarama-qarshi joylashgan. Yer bilan uni katta okean ajratib turadi. Okean o'rtaqidagi orolda baland tog' bor. Tog' yetti pog'onali bo'lib, ulardan o'tib borayotganida aybdorning bittadan gunohi yuviladi, 7 pog'onadan ko'tarilganda 7 gunoh (mag'rurlik, ichi qoralik, g'azab, umidsizlanish, tamagirlik, mechkaylik, buzg'unchilik) yo'qoladi va u jannatga chiqadi. "Jannat" ham 9 qavatga bo'linadi, jon qancha yuqori pog'onaga ko'tarilsa, u go'yo xudoning shuncha ko'p marhamatiga muyassar bo'ladi.

Dante tabiat hodisalari tasviriga alohida ahamiyat beradi. "Do'zax" dagi qayg'uni aks ettirgan bo'yoq va zulmat "A'rof"da ochiq va moviy osmon bilan almashadi. Dante "Jannat" dagi bog'larni o'z vatanidagi yashnagan go'zal bog'lar bilan taqqoslaydi.

Dantening "Ilohiy komediya" sining kompozitsiyasi puxta ishlangan. Asar tuzilishida uchlik (poemaning uch qismdan tashkil topishi, uch yirtqich hayvon, iblisning uch yuzliligi, hatto she'rlarning tersina – uch misrali ekanligi) troitsa haqidagi xristian ideyasi simvoli sifatida ko'rinsa ham, lekin asarning yaratilishida antik adabiyot manbalari asosiy rol o'ynaydi.

"Ilohiy komediya" nafaqat Dantening, shuningdek, butun o'rta asrlar g'arb she'riyatining eng nodir asaridir. Osiyoda "Ramayana"

va “Shohnoma”, “Go‘ro‘g‘li” va “Xamsa” kabi buyuk asarlar dunyo madaniyati va she‘riyatida qanday ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, “Ilohiy komediya” Ovrupa va jahon madaniyati va she‘riyatida shunday ahamiyat kasb etdi.

Buyuk italyan shoiri **Franchesko Petrarka (1304 – 1374)**ning ijodi ilk Uyg‘onish davriga to‘g‘ri keladi. Uning ota-onasi Florensiyalik bo‘lib, Dante kabi Oq gvelflar partiyasi tarafdorlari bo‘lgan va shahardan quvg‘in qilinishgan. Aretsso shahrida tug‘ilgan Petrarka, huquqshunoslikni Italiya universtetlarida o‘rgandi, biroq yurist bo‘lib ishlamadi. Antik madaniyat, uning tarixiga qiziqqan bo‘lajak shoir, lotin tilini mukammal o‘rgandi. U o‘z hayotini qadimgi davr olimlari, rimlik shoir va faylasuflarning qo‘lyozmalarini tadqiq etishga bag‘ishlashga qaror qildi. Kutubxonalarga kirib ishlash imkoniyatini unga ruhoniy rutbasi berar edi. Kardinal Jovanni Kolonni bilan birga Ovrupa ning ko‘plab mamlakatlari va shaharlarida bo‘lgan Petrarka, bir necha yil Fransiyaning janubida yashadi va o‘zining sevimli mashg‘uloti bilan shug‘ullandi. 1342-yili Rimda unga dafna daraxti yaproqlaridan shuhrat chambari taqdim etildi. Bu milliy shoirga bo‘lgan yuksak ehtirom edi. 1327-yilning 6-aprelida Avinon shahrida uning hayotidagi muhim voqealardan biri sodir bo‘ldi. Bu yerda u ilk bora Laura bilan uchrashdi. Go‘zal xonimning qiyofasi bir umrga qalbiga muhrlandi. Shoir unga bag‘ishlab ko‘plab she‘rlar, sonetlar bitdi. Lauraga bag‘ishlangan she‘rlari ikki qism: “Madonna Lauraning hayoti” va “Madonna Lauraning o‘limi” dan iborat bo‘lgan “Qo‘shiqqlar kitobi” (1358) to‘plamida jamlagan.

“Afrika” epik dostoni va buyuk rimliklar hayotiga bag‘ishlangan “Mashhur kishilar haqida” asari Petrarkaning qalamiga mansub. Shoir tiriklik chog‘laridayoq Italiya adabiy dunyosining yetakchisiga aylandi.

Biroq Petrarka jahon adabiyoti tarixida, avvalo, sonetlar muallifi sifatida nom qozondi.

Sonet janri XIII asrda italyan she‘riyatida paydo bo‘ldi. Danning Beatrichega bag‘ishlangan she‘rlari sonet shaklida yozilgan

bo‘lsa-da, bu janrni XIV asrda Petrarka yuqori pog‘onaga ko‘tardi. Ovrupa dagi ko‘plab mamlakat shoirlari uning an‘analarini davom ettirdilar.

Sonet janri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular quyidagilar-dan iborat: sonet o‘n to‘rt misradan iborat bo‘lishi kerak. Ular to‘rt bandga bo‘linadi: ikkita birinchi va ikkinchi bandlar to‘rt qatorli bo‘lib, katrena deb ataladi, uchinchi va to‘rtinchi bandlar uch qatorli tersetlardan iborat. Petrarkaning sonetlari aynan shu tarzda qurilgan:

*O, bu bol takallum, o, qarash qiyg‘och,
Ko‘rgummi sizni bot, eshitgummi bot?
Quyida xuniga cho‘mgan Muhabbat,
Taqdiridan rozi o, bu, sumbul soch!*

*O, bu, ajib chehra, qahri boshda toj,
Zorman-u ko‘rgani, cho‘chirman, hayhot!
O, bu ishq choyshabi va‘da qilgan tot!
Yotsam yondiradir, hohlasang-da, qoch!*

*Navozish va sehr-u jodu ko‘rsatib,
Qiyo boqur ahyon-ahyonda bir-bir,
Ma‘no qorishadir bor hayotimga.*

*Va shu on hasad-la olay, deb tortib –
Shu zarra haqqim bor, fortuna-taqdir,
Beomon g‘animday shoshar oldimga.*

(Shukur Qurbon tarjimasi).

Italyan sonetlarida katrenalarning birinchi misra uchinchisi bilan qofiyadosh bo‘lsa, ikkinchisi to‘rtinchi misra bilan qofiyalanadi – *abab abab*, yoki ikkinchi varianti – *abba abba*.

Tersetlarda ham misralar ikki xil ko‘rinishda qofiyalanadi: I variant – *cdc dcd*; II variant – *cdc cdc*. Petrarka ko‘proq ikkinchi variantdan foydalangan.

Odatda, sonet shunday quriladiki, birinchi katrenada bildirilgan fikrga ikkinchi katrenadagi mulohaza qarama-qarshi qo'yiladi; sonet mulohazalarni tugallovchi o'y-fikrlar bilan yakunlanadi.

Bokachcho (1313–1375). Jovanni Bokachcho Parijda, italiyalik badavlat savdogar va fransuz ayoli oilasida tug'ildi. Bolaligida Italiyaga olib kelingan Bokachcho oldin savdo maktabida, keyin Neopolitan universitetining huquqshunoslik fakultetida o'qiganiga qaramay, adabiyot hayotining mazmuniga aylandi. U she'rlar, poemalar, romanlar muallifi bo'lsa-da, hikoyalari bilan mashhurlikka erishdi. Bokachcho Florensiya shahrining siyosiy hayotida faol ishtirok etdi, Florensiyaning Romanedagi elchisi bo'ldi. Dantening "Ilohiy komediya"si ta'sirida "Muhabbat xayollari" poemasini yozib, boqiy baxt-saodat, huzur-halovatga erishish yo'llarini izlash haqidagi fikr-mulohazalarini bayon qiladi. Adib Petrarka kabi antik davr madaniyatini chuqur o'rgandi; "Iliada" dostonini asliyatda o'qish maqsadida qadimgi yunon tilini o'rgandi.

qiziqarli voqealarni kiftini keltirib so'zlab berish qobiliyati bor bo'lib, o'z hikoyalari syujetini hayotning o'zidan topar, qahramonlari turli tabaqa vakillari edi. Italyan badiiy prozasi va novella janrining asoschisi bo'lgan Bokachcho, novellada hikoya janriga oid turli xususiyatlarni: afsona va rivoyatlar, ertaklar, masallarni birlashtirdi.

Yozuvchi novellalar to'plami bo'lgan "Dekameron"(yunoncha *dekameron* so'zi o'n kunlik ma'nosini anglatadi) asari ustida 1352–1354-yillarda ishladi. Kitobning nomi uning kompozitsion qurilishi bilan bog'liq bo'lib, u o'n qismdan iborat, har bir qismda o'ntadan novella berilgan. Ular o'nta hikoyachi – yetti erkak va uch ayol tomonidan o'n kun davomida so'zlab beriladi. Asarning kirish qismida o'nta yigit va qiz Florensiyada tarqalgan vabo epidemiyasidan qochib, shahar tashqarisidagi bog'li koshonada to'planadilar. Ular har kecha navbatma-navbat turli hikoyalarni so'zlab beradilar. Har kun uchun ma'lum mavzu tanlangan: baxtsiz muhabbat, oqilona javoblar, ayyor odamlar, bevafo xotinlar, muruvvatli va saxovatli kishilar, inson boshiga tushgan mushkul sinovlar, taqdirning bevafoqligi haqida.

Xarakteriga ko‘ra novellalar turlicha bo‘lib, “Dekameron”da sarguzasht novellalar (Landolfo Rufalo haqida – ikkinchi kun, to‘rtinchi novella), novella-latifalar (Cheska haqida – oltinchi kun, sakkizinchi novella), psixologik novellalar (Federigo delya Alberiga – beshinchi kun, to‘qqizinchi novella)ni uchratish mumkin.

Keyingi davrlarda Bokachcho novellalari syujetlariga ko‘plab yozuvchilar, jumladan, Shekspir, Molyer, ispan dramaturgi Lope de Vegalar murojaat qildilar. Rus kompozitori D.Bortnyanskiy Federigo haqidagi syujet asosida “Lochin” operasini yaratdi.

Fransuz Uyg‘onish adabiyoti

Fransuz Uyg‘onish adabiyoti o‘z rivojlanishida Italiyaga xos xususiyatlarga ega bo‘lish bilan birgalikda, farqli tomonlari ham mavjud edi.

Fransuz burjuaziyasi bir qadar ortda bo‘lgani sababli gumanistik xarakatda faol ijtirok eta olmadi. Fransuz Uyg‘onishiga Italiyaning ta’siri katta bo‘ldi. Qirol Fransisk I davrida Italiya renessans madaniyati faol import qilindi. Qirol (1515–1547) Leonardo da Vinchi, Andrea del Sarto, Benvenuto Chellinilarni o‘z saroyiga taklif qildi. Dante, Petrarka va Bokkachcholarning asarlari tarjima qilindi.

Fransuz gumanistik harakatining atoqli arboblardan biri qirol Fransisk I ning singlisi Margarita Navarrskaya (1492–1549) edi. Italian, yunon, lotin tillarini yaxshi o‘zlashtirgan, ma’rifatli ayol bo‘lgan Margarita ko‘plab she’r va novellalar yaratgan. Uning mashhur asari “Geptameron” novellalar to‘plami edi. Margarita Navarrskaya homiyligida faoliyat yuritgan to‘garakda shoir Klemen Maro, yozuvchi Bonaventura Deperelar faol ishtirok etdilar.

Fransua Rable (1494–1553). “Gargantyua va Pantagryuel”ning muallifi Fransua Rable uyg‘onish davridagi eng yirik fransuz yozuvchilaridan biridir.

Fransuz gumanizmining yirik namoyondasi bo‘lgan yozuvchi Shinonda tavallud topgan. Yoshlik yillarida monastirda diniy bilim-

lar bilan bir qatorda qadimiy yozuvlar va huquqqa oid risolalarni o'rgandi. Ma'lum bo'lmagan sababga ko'ra, monastirdan ketib, meditsinani o'rgana boshlagan va 1532-yili Lion gospitalining vrachi lavozimida ishlay boshlagan. Parij yepiskopi, kardinal Jan dyu Belle, qirol Fransisk I qo'lida xizmat qilgan va 1553-yili Parijda vafot etgan.

Fransua Rable tibbiyot, huquqshunoslik, arxeologiyaga oid bir qator ilmiy asarlar muallifi. Yozuvchi sifatida "Gargantyua va Pantagryuel" romani bilan shuhrat qozondi. Romanni yozishga 1532-yili Lionda chop etilgan "Gargantyuanning buyuk va bebaho xronikasi" nomli xalq kitobi turtki bo'ldi.

Shu yili Rablening "Buyuk dev Gargantyuanning o'g'li, dipsodlar qiroli shavkatli Pantagryuelning dahshatli ishlari va qahramonliklari" kitobi yozildi.

Yozuvchi xalq kitobidagi sxemani saqlab qolib, undan ko'plab obrazlar va syujet motivlarini oldi. Shu bilan birgalikda epopeyaga Pantagryuelning do'sti va hamrohi Panurg obrazini olib kirdi.

1534-yili yozuvchi o'zining "Pantagryuelning otasi buyuk Gargantyuanning dahshatli hayoti" nomli asarini e'lon qildi. Roman epopeyaning birinchi kitobi sifatida yozilgan bo'lib, yozuvchi manbadan ba'zi motivlarini (Gargantyua va uning ota-onasi bahaybatligini, uning ulkan otda yurishini, Notr-Dam ibodatxonasidan qo'ng'iroqlarni o'g'irlashini) ishlatgan holda, asosan, o'z ijodiy fantaziyasiga tayandi. Asarda eski tarbiya usullari tanqid qilinadi va unga gumanistik pedagogika qarama-qarshi qo'yiladi. O'g'irlangan qo'ng'iroqlarni qaytarib berishni so'rab nutq so'zlagan magistr Ianotus de Bragmardoning nutqi – "sarbonnachilar"ning balandparvoz ritorikasiga parodiyadir. Shundan so'ng Pikrokolning bosqinchilik rejalari – feodallar, qirollar va feodallar urushlari tanqid qilinadi, satira ostiga olinadi. Urush fonida jismoniy va ma'naviy sog'lomlik, hayotga ishonch ramzi sifatida ruhoniylar monax Jan og'a paydo bo'ladi. Roman Janning rejasi asosida barpo etilgan Telem

abbatligining ochilishi bilan yakunlanadi. Bu yerga odil va oqil, madaniyatli, ozod shaxslar to'planadilar.

“Pantagryuelning qahramonona hayoti haqidagi 3-kitob” 1546-yili paydo bo'ldi. U oldingi kitoblardan anchayin farq qiladi, chunki bu paytga kelib qirol Fransisk I ning siyosati o'zgargan edi. Reaksiya g'alaba qozondi. Erkin fikrlovchilar va kalvinistlar ta'qib ostiga olingan edilar. Kitobda Pantagryuel tomonidan zabt etilgan dipsodlar mamlakatidagi tinch, osoyishta hayot ko'rsatilgan, ya'ni unda zamonaning bosqinchilik siyosatiga antitezani ko'rish mumkin. Shundan keyin o'z mulklarida uch yillik daromadni ikki hafta ichida sarf qilib yuborgan Panurgning sarguzashtlari hikoya qilinadi. So'ngra har qanday voqealarga yakun yasaladi va asosiy o'ringa botanika, tibbiyot, huquq haqidagi suhbat va mulohazalar chiqadi. Bu suhbat va mulohazalarga Panurgning uylanish yoki uylanmaslik haqidagi ikkilanishlari sabab bo'ladi. Bu suhbatlar jarayonida Panurg aqlli gap ayta olmaydigan turli “faylasuf”lar, barcha masalalarni suyak tashlab hal qiluvchi sudya Bridua bilan uchrashadi.

1548-yili 4-kitob yozilib, to'rt yildan keyin esa uning kengaytirilgan varianti paydo bo'ldi. Romanda Panurgning Xitoyga safari haqida hikoya qilinadi. Yo'lda sayyohlar Prokuratsiya (sudbozsudlashishni yaxshi ko'ruvchi), Karemprenan(katolik ro'zadorlar), Kolbasa, Papefiglar(papaga fig ko'rsatuvchilar), Papimanlar(“papa tarafdorlari”), messer Gaster(“oshqozon”) kabi orollarda bo'ladilar. Kitobda diniy fanatizmni qo'llab-quvvatlovchi, ya'ni qirol siyosati tanqid ostiga olinadi.

1564-yili, ya'ni Rablening o'limidan 10 yil keyin 5-kitob nashr etildi. Roman yozuvchi qo'lyozmalari asosida do'stlari tomonidan nashrga tayyorlangan bo'lib, unda Panurg sayohatining nihoyaga yetishi haqida hikoya qilinadi.

Rable o'z romani bilan badiiy realizmni yanada kengaytirdi va chuqurlashtirdi, fransuz tilini rivojlantirishda katta xizmat ko'rsatdi. “Gargantuya va Pantagryuel” fransuz Renessansining eng demokratik asari hisoblanadi. Adibning keyingi davr yozuvchilariga

ko'rsatgan ta'siri beqiyosdir. Molyer, Lafonten, Lesaj, Volter, Balzak, A.Frans, R.Rollan uning asarlaridan ilhomlanganlar, ijodiga murojaat qilganlar.

Ispan adabiyoti

Ispaniya Uyg'onishi (shuningdek, 1580–1640-yy. ispan qirollari qo'l ostida bo'lgan Portugaliya) o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi. XV asrning ikkinchi yarmida bu yerda kapitalistik munosabatlar shakllana boshladi, sanoat va tashqi savdo aloqalari o'sdi, feodal munosabatlar inqirozga yuz tutdi.

Ispan ma'rifatparvarligi va gumanizmining o'ziga xos tomonlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– rekonkista harakatining Ispaniyani turli viloyatlarida turli davrlarda bo'lishi oqibatida mustaqillikka erishgan ispan viloyatlarida qonunlar, urf-odatlar turlicha bo'lishiga olib keldi. Qaytarib olingan yerlarda va bu yerda barpo bo'lgan shaharlarda dehqonlar va shaharlar bir-biridan farq qiluvchi huquq va erkinlikka ega bo'ldilar. Natijada turli viloyatlar bilan qirollik o'rtasida ziddiyatlar paydo bo'ldi.

– XVI asrda Ispan sanoati keskin qisqardi. Buning asosiy sababi Amerikaning ochilishi va mamlakatga oltinning ko'plab keltirilishi bo'ldi. Ispanlar uchun o'zida ishlab chiqarishdan ko'ra chetdan tovar olib kelish qulay edi. Dehqonchilikka ham putur yetib, yer katta feodallarning qo'lga o'ta boshladi. Ko'plab dehqonlar baxt izlab yangi yerlarga keta boshladilar.

Ispan absolyutizmi (ayniqsa, qirol Karl I davrida) dunyo hokimligiga intilar ekan, bunda uni harbiy kuch va katolik cherkovi qo'llab-quvvatlar edi. Lekin Ispaniya XVII asrning ikkichi yarmida Ovrupa ning ikkinchi darajali davlatiga aylanib qoldi. Ispaniya Uyg'onishi quyidagi davrlarga bo'linadi:

– Ilk Uyg'onish davri (1475–1550-y.);

– Rivojlangan Uyg'onish davri (1550-XVII asrning boshlari).

Ispan Renessans she'riyatida lirika va epik doston turlari rivoj-

landi. XVI asrning 30-yillarida shoirlar Boskan va Gosilaso dela-Vellar italyan poetik formalarini (kansona, elegiya, eklog, noma, sonet) ispan adabiyotiga olib kirdilar.

Servantes (1547–1616y.). Barcha zamonlar va barcha xalqlar adabiyotining eng ulugʻ asari deya eʼtirof etilgan “Don Kixot” romanining muallifi Migel de Servantes Saavedra Ispaniyaning Alkala de Enares shahrida tabib oilasida tugʻilgan. Universitetni tamomlagach, papaning Ispaniyadagi elchisi kardinal Akvaviva xizmatiga kiradi. Kardinalning oʻlimidan keyin Italiyadagi ispan armiyasi safiga qoʻshiladi va 1571-yili Lepanto jangida ishtirok etib, qahramonlik namunalarini koʻrsatadi, chap qoʻlidan yaralanadi. 1574-yili Ispaniyaga qaytayotib Jazoir korsar(qaroqchi)lari qoʻliga tushib qolib, 5 yil asirlikda boʻladi. Vataniga qaytgach, teatr uchun pyesalar, badavlat odamlarga bagʻishlab sheʼrlar yoza boshladi. 1597-1603-yillarda qamoqda, hayotining oxirgi 15 yili moddiy qiyinchiliklarda oʻtdi.

1605-yili “Ayyor Idalgo Lamanchlik Don Kixot” dohiyona romanining birinchi qismi chop etilgan boʻlsa, 1616-yili romanning ikkinchi qismi yozib tugatildi. Adibning “Ibratli novellalar” (1613) nomli hajviy hikoyalari, podachilar hayotidan yozilgan “Galateya” romani va “Persiles ham Sigizmunda” kabi asarlari ham dunyo oʻquvchilarining diqqat markazida turadi.

Mana toʻrt yuz yildirki, har bir zamon va har qaysi makonda “Lamanchlik Don Kixot” xilma-xil tushuntiriladi, har bir xalq, har bir kitobxon uni oʻz dunyoqarashi va saviyasiga qarab baholaydi, talqin etadi. Roman haqida minglab ilmiy kitoblar yozilgan, yuzlab taqlidiy asarlar yaratilgan, uning asosida koʻpdan koʻp baletlar, operalar, drama va kinofilmlar, musiqiy asarlar, haykal va rangtasvir asarlari yaratilgan.

Antik klassik va Uygʻonish davri adabiyoti bilan yaqindan tanishish, harbiy xizmat va urushlarda qatnashish, Jazoiridagi besh yillik tutqunlik hamda boshqa koʻp muhtojlik va mashaqqatlar Servantes dunyoqarashining gumanistik xarakterda shakllanishiga va uning yirik realist yozuvchi boʻlib yetishishiga taʼsir qildi. Servantesning

adabiy dahosi uning «Don Kixot» asarida yorqin ifodalangan.

«Don Kixot» romanining yaratilishi ispan madaniy hayotida juda katta voqea bo'ladi. Asarning muqaddimasida Servantes «ritsar romanlarini sidirg'asiga fosh etish» va ularning «qulay deb turgan istehkomini ag'darish»ni asosiy g'oyaviy maqsad qilib ko'yadi.«Don Kixot», garchi o'rta asr ritsar romanlariga parodiya sifatida yaratilsa ham, lekin uning mazmuni nihoyatda keng bo'lib, butun feodal jamiyati va uning urf-odatlariga qaqshatqich zarba bergan ochiq satiraga aylanadi. Asar yozilgan paytda ham, undan avvalgi 5–6 asr mobaynida ham Ovrupa xalqlari adabiyotida ritsarlar hayotiga bag'ishlangan roman, dostonlarga qiziqish katta bo'lgan. Xalq orasida ritsarlar hayotiga, jangovar qahramonliklarga, jasoratga to'la hayotga intilish, ehtiyoj kuchli edi.

Ovrupa romantizmining yirik namoyandalari Gyugo, Bayron va boshqa yozuvchilar ham bu o'lmas asarga yuqori baho berganlar. Servantes va uning «Don Kixot» romani haqida ko'plab qimmatli fikrlarni bayon qilgan kishilardan biri Genrix Geyne edi. U Servantesni Shekspir, Gyote qatoriga qo'ydi. Servantes o'rta asr ritsar romanlariga qaqshatqich zarba beribgina qolmasdan, yangi tipdagi realistik romanchilikka asos soldi. Xalqning turmushini yaxshi bilish, gumanistik g'oyalarni targ'ib qilish uchun unga keng imkoniyatlar yaratdi, ijodining kamol topishiga yordam berdi. Bunday yutuqqa u asarining tanqidiy yo'nalishi bilangina emas, uning badiiy qimmatini tufayli ham erishdi.

Angliyada Uyg'onish adabiyoti

Angliyada gumanistik madaniyat yaratish uchun kurash XV asrda boshlangan bo'lsa-da, Oq va Qizil gul feodal urushlari uning taraqqiyotini deyarli bir asr orqaga surdi. Gumanistik g'oyalarning markazi avval Oksford, keyin Kembrij universitetlarida edi. Tyudorlar sulolasidan bo'lgan Genrix VII va Genrix VIII lar davrida mutlaq hokimyat kuchaydi. Mamlakatni qirolicha Yelizaveta (1558–1603)

boshqargan yillarda Angliya iqtisodiyoti tez sur'atlar bilan rivojlangan. 1588-yili ispanlarning Buyuk Armadasini tor-mor qilgan Angliya uchun dengiz yo'llarining barchasi osonlik bilan ochila boshladi.

Ilk ingliz Uyg'onish davrining namoyandasi Tomas Mor (1478–1535) edi. Uning eng mashhur kitobi “Yangi Utopiya oroli haqida” (1516-y.) asaridir. “Utopiyada” yozuvchi o'z davridagi jamiyat haqida tanqidiy fikrlar bildirgan.

T.Mordan keyin utopiya mavzusida bir qator asarlar yaratildi. T.Kamponellaning “Quyosh shahri”, F.Bekonning “Yangi Atlantida”, Garingtonning “Okean”, E.Kabening “Ikariyaga sayohat” asarlari shular jumlasidandir.

Genri Govard Sarri, asosan, sonet janrida ijod qildi. Petrarka sonetlaridagi Laura syujetlarining qahramoni Jeraldining o'ziga xos proobrazi bo'lib xizmat qildi. Genri Sarri ingliz adabiyotiga oq she'rni olib kirdi, “Eneida”ni ingliz tiliga tarjima qildi. Keyinchalik K.Marlo va U.Shekspir ham o'z tragediyalarida oq she'rdan foydalandilar. XVI asrda Angliyada dramaturgiya gullab yashnadi. Ingliz teatri xalq manfaatlarini ifoda qilganligi sababli, xalq orasida katta shuhrat qozondi. Asr oxiriga kelib Angliyada 20 dan ortiq teatr mavjud edi. Bu davrda Kristofer Marlo tragediya janrida samarali ijod qildi.

Uyg'onish davrida Angliyada dunyoviy mazmundagi realistik, milliy xarakterdagi boy adabiyot yaratiladi. Bu davrda antik avtorlarning turli asarlari bilan bir qatorda italyan, fransuz, ispan va nemis tillaridagi qator asarlar ingliz tiliga tarjima qilinadi.

Kristofer Marlo (1564–1593) kenterberilik etikdo'zning o'g'li bo'lib, Kembrij universitetida ta'lim olgan, lotin, grek tillari, adabiyoti va turli fanlarni astoydil o'rgangan tom ma'nodagi gumanist edi. U 1587-yili Londonga keladi va faoliyatini dramalar yaratish bilan boshlaydi. Shu yiliyoq “Sohibqiron Temur” tragediyasini yaratadi, pyesaning muvaffaqiyati nihoyatda katta bo'lganidan ikkinchi qismini ham yozadi. Birin-ketin dramaturg “Doktor Faustning fojiali tarixi», “Maltalik yahudiy”, “Eduard II”, “Parij qirg'ini” va “Karf-

agen qirolichasi Didona” tragediyalarini yaratib, ingliz dramatik san’atida burilish yasaydi. Katta talant egasi bo’lgan Marlo Yelizaveta tuzumi uchun xavfli edi. 1593-yili u maxfiy politsiya agentlari tomonidan o’ldiriladi. Ingliz Uyg’onish davri tragediyasining asoschisi Marlo ijodi erksevarlik va demokratiya ruhi bilan sug’orilgan edi. Uning “Sohibqiron Temur” asari Amir Temur haqidagi birinchi badiiy asar hisoblanadi. Umuman, ingliz dramasi, shu jumladan, Shekspir ham Marlodan ko’p narsani o’rgandi. Lir, Makbet, Koriolan, afinalik Timon obrazlarining prototiplari Marlo qahramonlaridir. Undan tashqari, pyesa kompozitsiyasini tuzish, voqealarni taqsimlash, tragediyalarda oq she’rni qo’llash kabi badiiy usullarni italyan adabiyotidan o’rganib, ingliz dramasi birinchi qo’llagan va shu yo’l bilan dramatik poeziyaning ta’sirchanligini oshirgan Marlo Shekspirgacha bo’lgan dramaturgiyaning yirik vakilidir.

Vilyam Shekspir (1564–1616). Vilyam Shekspir 1564-yilda Angliyaning Stretford shaharchasida qo’lqopsoz kosib Jon Shekspir oilasida dunyoga kelgan. U dastlabki ma’lumotni “Grammatika maktabi”da olib, lotin tilini o’rganadi va qadimgi Rim shoirlarining asarlarini katta qiziqish bilan o’qiydi.

1587-yili London teatriga ishga kirib, sahna xizmatchisidan rejissyorgacha bo’lgan yo’lni bosib o’tgan. Aynan shu davrdan Shekspirning ijodiy faoliyati boshlangan. Dastlab pyesalarni qayta ishlab sahnalashtirish bilan shug’ullangan bo’lsa, keyinroq o’zi dramatik asarlar yoza boshladi va tez orada dramaturg sifatida nom qozondi. 1599-yilda Shekspir “Globus” teatriga qabul qilindi va o’zining eng sara asarlarini ushbu teatrdan sahnalashtirgan.

Shekspirning adabiy faoliyati uch davrga bo’linadi. Hammasi bo’lib u ikki poema, 154 sonet va 37 pyesa yaratdi. Shekspirning adabiy faoliyati “Venera va Adonis”, “Lukretsiya” poemalari va qator sonetlar yozishdan boshlangan. Har ikki poemaning syujeti antik davr tarixi va mifologiyasidan olingan bo’lsa ham, ularda Uyg’onish davri ruhi aks etgan. “Venera va Adonis” (1593) poemasi kishining his-tuyg’ulari va tabiat manzaralari real tasvirlangan. Kitobda mu-

habbat va go‘zallik ma’budasi Veneraning ko‘rkam yigit Adonisga muhabbati aks ettiriladi. Biroq yigit Veneraning ehtirosli sevgisiga e’tibor bermaydi. Uning istaklarini rad qiladi. Ovga mehr qo‘ygan Adonis Veneraning ogohlantirishlariga quloq solmaydi. Natijada bir kuni ov qilib yurgan vaqtida uni yovvoyi to‘ng‘iz yorib halok etadi. Veneraning hayotga bo‘lgan ehtirosi poemaning markaziy mavzusi-dir. Bu ma’buda tabiat ramzi hisoblanadi. Yam-yashil dalalar, go‘zal o‘tloqlar, qushlarning yoqimli sayrashlari Veneraning hayotbaxsh intilishlari bilan uyg‘unlashib ketadi. Adonisning o‘limi uning tabiatga zid xatti-harakatlarining oqibati deb qaraladi, poemada bu dunyo quvonchi o‘rta asr tarkidunyochiligiga qarshi qo‘yiladi.

Shekspir 1609-yilda 154 sonetdan iborat to‘plamini nashr ettirdi. Uning ilk sonetlarida Italiya Uyg‘onish davri poeziyasining dastlabki vakili Petrarkaning ta’siri ko‘rinsa ham, lekin Shekspir ijodiy evolyutsiyasi davomida bu janrning shartli belgilari doirasini yorib chiqib, sonetlarni yangi mazmun bilan boyitdi. Shekspir sonetlari zamondosh Renessans shoirlari Sidney va Spenser sonetlaridan farq qiladi. Chunki ularning lirik ijodida umumlashtiruvchi holat yo‘q edi. Shekspirning lirik qahramoni o‘ziga xos xususiyatlari bilan namoyon bo‘luvchi takrorlanmas hayotiy obrazlardir. Shoir Uyg‘onish davri kishilarining asosiy xususiyatlari – sevgi va do‘stlik, ularning xushchaqchaq hayotga intilishlari, fikr va his-tuyg‘ularini aks ettiradi.

“shirin so‘z” deb ataganlar. To‘plamning 66-sonetida lirik harorat tovushlar garmoniyasi orqali to‘la ochiladi. Bir o‘rinda nafrat, qiziqqonlik, ikkinchi holda vazminlik hukmron. Uning ba’zi sonetlarida dramatik va lirik holat uyg‘unligi namoyon bo‘ladi.

Shekspir merosini olimlar uch davrga bo‘lib o‘rganadilar. Birinchi davrga adibning 1591–1601-yillarda yozgan “Venera va Adonis” (1593), “Lukretsiya” poemalari (1594), 154 sonet (1609) va tarixiy xronikalari kiradi.

Dramaturgning XVI asr tarixchisi Xolenshadning “Angliya, Shotlandiya va Irlandiya xronikalari” (1377) dan olingan ma’lumotlar

asosida yozilgan 10 ta dramasi tarixiy xronikalar deb atalgan turkumini tashkil etadi.

Shekspirning “Richard III” (1592), “Genrix IV” (1600), “Genrix V” (1599) tarixiy dramalari xronika janrining yuksak namunalari sanaladi. Shuningdek, Shekspir bu davrda oʻzining “Tit Andronik” (1594), “Romeo va Juletta” (1595), “Yuliy Sezar” (1599) fojealarini, “Qiyiq qizning quyilishi” (1594), “Yoz oqshomidagi tush” (1599–1595), “Venetsiyalik savdogar” (1595), “Vindzorlik nozaninlar” (1597), “Yoʻq narsadan bir talay gʻavgʻo” (1598–1599), “Bu sizga yoqadimi?” (1599–1600), “Oʻn ikkinchi kecha yoki turfa hangomalar” (1690) nomli komediyalarini ham yaratgan.

Adib ijodining ikkinchi davriga uning 1601–1608-yillarda yaratgan mashhur sahna asrlari kiradi. Ular “Hamlet” (1600–1601), “Otello” (1604), “Qirol Lir” (1605–1606), “Makbet” (1606), “Antoniy va Kleopatra” (1607), “Koriolan” (1608), “Afinalik Timon” (1608) fojialaridir.

Shekspir ijodining uchinchi davriga mansub asar “Perikl” (Periclus) 1608–1612-yillarda yozilgan, “Sembelin” (1609–1610), “Qish ertagi” (1610–1611), “Boʻron” (1611) tragikomediylari hisoblanadi.

Shekspir tragediyalarining eng mashhuri “Hamlet” tragediyasi hisoblanadi. Tragediyada tasvirlangan Oʻrta asr Daniyasi shartli, ramziy maʼnoga ega boʻlib, Daniya orqali butun Angliya, qirol saroyi, ingliz aristokratiyasi tasvirlanadi. Dramaturg oʻz davri ruhini chuqur anglab yetgan va uni sanʼat vositalari orqali ifodalay olgan. Shekspir oʻz zamonasi oldinga surgan masalalar, voqea va xarakterlarni yuksak ijtimoiy-falsafiy umumlashtirishlar darajasiga koʻtardi, kichik davlatda boʻlib oʻtgan shaxsiy masala orqali Renessansning soʻnggi davrlarida Ovrupa mamlakatlarining hammasida roʻy berayotgan ijtimoiy-siyosiy krizis, umumjahon tarixiy ahamiyatiga ega boʻlgan ziddiyatlar, asrlar davom etgan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar almashishi jarayonini ifoda ettirgan. Albatta, tragediyaning mazmuni toʻgʻridan-toʻgʻri bu jarayonni tasvirlamaydi, ammo

personajlarning psixologiyasi, fikr-tuygʻulari, xatti-harakatlarida chuqur maʼno bor, pyesada ana shu ulkan oʻzgarishlarning kishilar ongiga qanday taʼsir etayotganligi badiiy vositalar orqali aks ettirilgan. Hamlet uchun masala qirolning qatl etilishi, oʻch olishda emas, balki nima uchun shunday boʻldi, insonning burchi, yashashning maʼnosi nimadan iborat ekanligini anglab yetishida.

Shekspir “Hamlet”i shoh asar deb tanilishining sababi unda jamiyatning eng katta muammolari – tarix, davlat, siyosat, falsafa, axloq, odob, estetika, din masalalarini qamrab, bularning hammasini sanʼat tili bilan insonning ruhiy kechinmalari orqali berilishidir.

Dunyo adabiyoti tarixida hali hech qaysi asar haqida shunchalik koʻp va shunchalik qarama-qarshi tadqiqot yaratilgan emas (1877–1935-yillar orasida ikki mingdan ortiq kitob va maqolalar yozilgan).

Shekspir asarlari XX asrning 30–40 yillaridan boshlab, taniqli oʻzbek adiblari tomonidan ona tilimizga tarjima qilina boshlangan. Ayniqsa uning asarlari Gʻ.Gʻulom, M.Shayxzoda, Uygʻun, B.Boyqobilov, J.Kamol tomonidan mahorat bilan oʻzbek tiliga oʻgirilgan.

Demak, Uygʻonish davrida Ovrupa madaniyati, ilm-fani, sanʼati beqiyos darajada rivojlandi va yuksaldi. Antik merosni oʻzlashtirgan Uygʻonish davri vakillari poetik prinsplarni shakllana boshlagan milliy adabiyotlar nuqtaiy nazaridan idrok qildilar. Adabiyot va jamiyat munosabatlari, soʻz sanʼatining ijtimoiy hayotdagi oʻrni va vazifalari yangicha talqin qilinib nasroniy cherkovining adabiyotga taʼsiri susaya bordi. Aynan shu davrda “Adabiy til” tushunchasi paydo boʻldi va uning umumxalq tili bilan munosabati masalasiga oydinlik kiritildi, badiiy ijodning individual tabiati, sanʼatkorning ijodiy erkinligi eʼtirof etildi, poeziya mavjudligining asosi sifatida inson – ijodkor markazga qoʻyildi. Natijada jahon adabiyoti tarixida muhim bosqich sanalgan Uygʻonish adabiyoti keyingi davrlar adabiyotiga ijobiy taʼsirini oʻtkazdi.

Mavzu boʻyicha nazorat savollari:

1. Uygʻonish davri tushunchasi. Sharq va Gʻarb Uygʻonishidagi oʻziga xosliklar?
2. Italiya uygʻonish adabiyotining asosiy bosqichlari?
3. Dante Aligerining Uygʻonish adabiyotida tutgan oʻrni?
4. “Dekameron” asari gʻarb novellachiligi taraqqiyotidagi ahamiyati.
5. Petrarka sheʼriyatning qaysi janrini rivojlantirdi?
6. F.Rable “Gargantuya va Pantagryuel” romanida qanday muammolarni koʻtarib chiqdi?
7. Ispaniya ilk Uygʻonish davrida sheʼriyatining qaysi turi rivojlandi? Servantesning «insoniyat tarixidagi eng buyuk asari».
8. Kristofer Marlo oʻzining qaysi asari bilan sohibqiron Temur timsoliga murojaat qilgan?
9. «Shekspir masalasi» deganda nima tushuniladi?
10. Shekspir ijodining asosiy davrlari haqida maʼlumot bering.
11. Shekspir sonetlarining asosiy xususiyatlari.

Adabiyotlar

1. The Renaissance. Walter Pater.2000. The Modern library. P.249
2. Қаюмов О. Чет эл адабиёти. – Т. : Ўқитувчи, 1987.
3. Qosimov A. Xoʻjayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Fargʻona, 2016.
4. Сулаймонова Ф. Шекспир Ўзбекистонда. – Т.: Фан, 1978.
5. Шекспир. Танланган асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. – Т., 2008.
6. Шекспир. Сайланма. 3-жилд. – Т., 2008.
7. Ф.Рабле. Гаргантюа ва Пантагрюел. – Т.: “Ёш гвардия”, 1970.
8. Шекспир сонетлари. // Jahon adabiyoti, 2013. № 8.
9. Шекспир. “Хамлет”.// Jahon adabiyoti, 2013. № 10.
10. Дунёнинг буюк романлари. Мигел де Сервантеснинг “Дон Кихот” романи ҳақида // Jahon adabiyoti, 2016. № 3.

KLASSITSIZM ADABIYOTI

REJA:

1. XVII asr – Ovrupa madaniy hayotidagi muhim davr.
2. Fransuz adabiyoti:
 - a) Kornel ijodi:
 - b) Molyer ijodi.

Tayanch iboralar: Mutloq hokimiyat, klassitsizm, Uch birlik qonuni; Barokko; Pyer Kornel; «Sid» tragediyasi; Molyer – komediyana; «Tartyuf».

XVII asr Ovrupa tarixidagi murakkab, ziddiyatli va shu bilan birga muhim davr hisoblanadi. Bu davr “o‘tish davri” deb ham ataladi. Feodalizmdan kapitalizmga o‘tish amalga oshirilganligi bois yangi burjuaziya munosabatlari shakllandi. Bular o‘z davri uchun progressiv ahamiyatga ega edi. Lekin burjuaziya munosabatlari ekspluatatsiyaning yangi shakllarini olib keldi.

Gollandiya va Angliya Ovrupa davlatlari orasida iqtisodiy rivojlanish borasida oldinga chiqib oldi. Bu davlatlarda kapitalizm tez sur‘atlar bilan rivojlanganligini ko‘rsatadi. Ispaniya va Portugaliyaning avvalgi iqtisodiy qudratiga putur yetdi.

Davlatlardagi progressiv tarixiy rivojlanish hech qanday to‘siqlarsiz amalga oshirildi, deb bo‘lmaydi. Feodal-katolik tartibi G‘arbiy Ovrupa xalqlari hayotiga o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Bu davrda cherkov tomonidan ko‘rsatiladigan qarshilik kontrreformatsiya deb ataladi.

XVII asrda Ovrupa ilm-fani katta yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Odamlar ongiga katta ta‘sir ko‘rsatgan fan yutuqlaridan – Galiley, Kampanella va Kaplerlar tomonidan Olam tuzilishining galeotsentrik tizimini ishlab chiqarilishini ko‘rsatish mumkin.

XVII asrda falsafa fanida yanada oldinga siljish ko‘zga tashlanadi.

di. Bekon («Inson insonga dushman»), Spinoza, Dekart («Men fikr qilyapman, demak mavjudman») va boshqa faylasuflar faoliyati shu davrga to'g'ri keladi.

Shu bilan birga cherkovning ta'siri hali kuchli edi.

Davrining ilg'or vakillaridan bir qanchasi inkvizitsiya qurboni bo'ldilar. 1619-yil faylasuf Vaninini o'tda yondirdilar. 1662-yili fransuz shoiri Klod Le Pti qatl etildi. Kampanella o'z hayotining 33 yilini qamoqda o'tkazdi.

Hayotning murakkablik va qarama-qarshilikka to'laligi bu davr adabiyotining ham ziddiyatli rivojlanishiga olib keladi. XVII asrda Ovrupa da renessans realizmi, barokko klassitsizm va shu singari uch asosiy adabiy yo'nalish baravariga rivojlandi.

Bu davrda Renessans realizmiga hos bo'lgan hislatlar yangi, yuksak darajada davom ettirildi (Lope de Vega ijodi).

Barokko o'rta asr madaniyati tushkunligi natijasida kelib chiqqan, absolyutizm kuchayib borayotgan davrda feodal-katolik reaksiyasi ta'sirini aks ettirgan adabiy yo'nalishidir. Borokkochilar realistlardan farqli o'laroq, atrof-muhit bilan uyg'unlik bo'lishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Inson sir va jumboqlarga to'la dunyoda yashaydi, tabiatning dahshatli va shafqatsiz kuchlari oldida inson zaif va ayanchli jonzot, deb qoraladi.

Barokkochilarda tasvir nozik va bejirim tusga kiradi. O'quvchini hayratga solish maqsadida g'aroyib metafora, taqqoslashlarga keng o'rin berilgan. Uning yorqin ifodachisi dramaturg Kalderondir.

Barokko adabiyotida diniy g'oyalar asosiy o'rinni egallaydi. Muxassislar klassitsizmning paydo bo'lishini 1515-yil – italyan yozuvchisi Trissinoning “Sofonisba” tragediyasi yaratilishidan boshlab belgilashadi. Trissino bu asarni antik tragediya namunalariga tayanagan holda, syujet voqealarini antik Rim tarixchisi Tit Liviy asarlaridan olib, Arastu “Poetika” sida qo'yilgan talablarga rioya qilgan holda yaratgan edi. Xuddi shu narsa, antik adabiyotni etalon deb bilish, undagi obrazlar va poetik shakllardan foydalanib va antik davrda ishlab chiqilgan qoidalarga amal qilgan holda ijod qilish talabi klas-

Adabiyotlar

1. Introduction to Literature. Miller Gilbert. Williams John. 1995 The McGraw-Hill. P.1148
2. Азизов Қ., Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: 1987.
3. Артомонов С. Зарубежная литература. XVII-XVIII, в.в. – М.: 1988.
4. Проблема просвещения в мировой литературе. – М.: 1970.
5. Неустроев В. Немецкая литература эпохи Просвещения. – М.: 1958.
6. Кассель Л. Гете и «Западно – восточный диван» – М.: 1974.
7. Свифт Ж. «Гулливёрнинг саёхатлари» – Т.: 1974.
8. Дефо Д. «Робинзон Крузо», – Т.: 1965.
9. Гёте И. «Вертернинг изтироблари». – Т.: 1975.
10. Гёте И. Фауст. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972–74.

